

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

**Анатолій ФІЛІНЮК,
Павло КЛІЩИНСЬКИЙ**

МЕТОДИКА НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ З ІСТОРІЇ ТА ПОЛІТОЛОГІЇ

**НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК ДЛЯ СТУДЕНТІВ І МАГІСТРАНТІВ
СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ «ІСТОРІЯ» І «ПОЛІТОЛОГІЯ» ДЕННОЇ
І ЗАОЧНОЇ ФОРМ НАВЧАННЯ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ**

ЕЛЕКТРОННЕ ВИДАННЯ

Кам'янець-Подільський
2023

УДК 001.891:[94+32/01](078.5)

ББК 71я73+63+66.0

Ф53

Рекомендувала вчена рада Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (протокол № 11 від 28 вересня 2023 року)

РЕЦЕНЗЕНТИ:

А. А. Криськов, доктор історичних наук, професор;

С. В. Маркова, доктор історичних наук, доцент

С. В. Трубчанінов, кандидат історичних наук, доцент.

Філінюк Анатолій, Кліщинський Павло

Ф52 **Методика наукових досліджень з історії та політології:** навчальний посібник для студентів і магістрантів спеціальностей «Історія» і «Політологія» денної і заочної форм навчання закладів вищої освіти. [Електронний ресурс]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2023. 130 с.

Електронна версія посібника доступна за покликаннями:

URL: <http://elar.kpnu.edu.ua/xmlui/handle/123456789/7573>

У навчально-методичному посібнику розкриваються сутність, зміст та особливості науково-дослідної роботи як важливої форми і засобу підготовки фахівців другого (магістерського) рівня вищої освіти. Висвітлено найважливіші аспекти формування знань, засвоєння компетентностей й вироблення умінь і навичок самостійної дослідницької діяльності на рівні сучасних вимог. Чільне місце приділено загальній методиці і технології наукової роботи, основним підходам і правилам формування структури наукових проєктів, методичним вимогам до оформлення та апробації результатів дослідження.

Для студентів, які навчаються за програмою магістерського рівня.

УДК 001.891:[94+32/01](078.5)

ББК 71я73+63+66.0

**© Філінюк Анатолій,
Кліщинський Павло, 2023**

ЗМІСТ

ВСТУП	5
Розділ 1. ЗАГАЛЬНА МЕТОДИКА НАУКОВОЇ ТВОРЧОСТІ	12
1.1. Основні види наукової роботи студентів.....	12
1.2. Загальна схема наукового дослідження	25
1.3. Мета і завдання наукової роботи	30
1.4. Методичні поради щодо виконання та написання тексту наукової роботи	31
Розділ 2. ТЕХНОЛОГІЯ НАУКОВОЇ РОБОТИ	37
2.1. Обрання теми наукового дослідження.....	37
2.2. Методологічні засади та методика наукових досліджень з історії і політології	41
2.3. Конкретно-історичні методи дослідження	62
2.4. Методика роботи з архівними та опублікованими джерелами	72
2.5. Основоположні цінності наукової етики та академічна доброчесність	79
2.6. Обов'язки наукового керівника та студента.....	86
Розділ 3. СТРУКТУРА НАУКОВОЇ РОБОТИ	89
3.1. Титульна сторінка, план (зміст) і перелік умовних позначень (при необхідності)	90
3.2. Вступ	92
3.3. Основна частина.....	95
3.4. Висновки.....	96
3.5. Список використаних джерел і літератури.....	97
3.6. Додатки	98

Розділ 4. МЕТОДИЧНІ ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ НАУКОВОЇ РОБОТИ	99
4.1. Загальні вимоги.....	99
4.2. Нумерація сторінок наукової праці.....	100
4.3. Ілюстрації.....	102
4.4. Таблиці та формули	103
4.5. Загальні правила цитування та посилання на використані джерела.....	104
4.6. Вимоги до оформлення списку використаних джерел і літератури	110
Розділ 5. АПРОБАЦІЯ РЕЗУЛЬТАТІВ НАУКОВОЇ РОБОТИ	112
5.1. Робота над статтями та доповідями.....	112
5.2. Підготовка наукової публікації та її рецензування.....	113
5.3. Підготовка наукової доповіді (повідомлення) на конференцію	116
5.4. захист бакалаврської (магістерської) роботи.....	117
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	125
ГЛОСАРІЙ	126

ВСТУП

Закон України «Про освіту» передбачає, що науково-дослідна робота у системі закладів вищої освіти загалом і науково-дослідна робота студентів, зокрема, є складовою частиною на шляху здобуття вищої освіти. Водночас Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» уточняє, що наукова (науково-технічна) робота представляє собою «наукові дослідження та науково-технічні (експериментальні) розробки, проведені з метою одержання наукового, науково-технічного (прикладного) результату» і що основними її видами «є науково-дослідні, дослідно-конструкторські, проектно-конструкторські, дослідно-технологічні, технологічні, пошукові та проектно-пошукові роботи, виготовлення дослідних зразків або партій науково-технічної продукції, а також інші роботи, пов'язані з доведенням нових наукових і науково-технічних знань до стадії практичного використання». Більше того, статтею 19 Закону унормовано, що «Наукова та науково-технічна діяльність у вищих навчальних закладах є невід'ємною складовою освітньої діяльності і проводиться з метою інтеграції наукової, освітньої і виробничої діяльності в системі вищої освіти». В свою чергу, Закон України «Про вищу освіту» визначає, що суб'єктами наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності виступають не тільки наукові, науково-педагогічні працівники, а й особи, які навчаються у вищих навчальних закладах й інші працівники вищих навчальних закладів. «Основною метою наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності є здобуття нових наукових знань шляхом проведення наукових досліджень і розробок та їх спрямування на створення і впровадження нових конкурентоспроможних технологій, видів техніки, матеріалів тощо для забезпечення інноваційного розвитку суспільства, підготовки фахівців інноваційного типу», а основними завданнями наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності закладів вищої освіти є:

- 1) одержання конкурентоспроможних наукових і науково-прикладних результатів;

- 2) застосування нових наукових, науково-технічних знань під час підготовки фахівців з вищою освітою;
- 3) формування сучасного наукового кадрового потенціалу, здатного забезпечити розробку та впровадження інноваційних наукових розробок.

Нагадаємо, що за масштабами розв'язання цілей і завдань наукові дослідження поділяються на фундаментальні і прикладні.

Під **фундаментальними дослідженнями** розуміються такі з них, які ставлять за мету розкрити й описати нові, невідомі явища й процеси в природі і суспільстві, дослідити механізм і закони, що керують ними, виявити глибинні зв'язки між ними. Фундаментальні дослідження виявляють закони та закономірності процесів, явищ, вибудовують загально-теоретичні концепції, методологію. Вони створюють теоретичну базу для прикладних досліджень. *Прикладні дослідження* – це такі дослідження, призначення яких полягає в реалізації результатів фундаментальних досліджень у практичній діяльності. Прикладні дослідження вирішують вузькоспеціальні теоретичні й практичні завдання. Предмет прикладних досліджень окреслений вузькими рамками і спрямований на практичний результат. Прикладні дослідницькі роботи також підрозділяються на два види: тематичні чи цільові та тематичні, або суб'єктивні.

НДРС у закладах вищої освіти також регламентується їхніми статутами, положеннями про науково-дослідну роботу, про організацію конкурсів студентських наукових робіт, про студентську олімпіаду з суспільно-економічних, гуманітарних і природничо-математичних наук, про студентське наукове товариство тощо. В ЗВО для цього створюються наукові, науково-виробничі підрозділи, об'єднання, асоціації, технологічні парки, центри нових інформаційних технологій, науково-технічної творчості та інші формування. Наукова і науково-технічна діяльність закладів вищої освіти забезпечується через:

- безпосередню участь студентів і магістрантів у наукових гуртках і проблемних групах, науково-дослідних і дослідно-конструкторських роботах, які провадяться кафедрами, науковими школами, лабораторіями, центрами;

- організацію наукових, науково-практичних, науково-методичних семінарів, конференцій, олімпіад, конкурсів;
- написання науково-дослідних, курсових, бакалаврських, магістерських робіт;
- підготовку й опублікування результатів власних наукових розробок.

До організації та керівництва НДРС, переважно залучаються досвідчені, авторитетні науково-педагогічні і наукові працівники та організуються кафедрами і деканатами факультетів. Як правило, координують науково-дослідну роботу студентів і магістрантів Ради студентських наукових товариств, до які обираються досвідчені, ініціативні і науково обдаровані студенти старших курсів, а науково-методичне та організаційне керівництво здійснюють ради НДРС із числа авторитетних науково-педагогічних працівників і частини наукового активу студентів. Діють ради студентського наукового товариств і ради НДРС на підставі відповідних положень, складених у відповідності до чинного законодавства України та Статуту закладу вищої освіти.

Досвід науково-дослідної роботи засвідчує, що молода людина, яка починає дослідницьку діяльність, має мати потрібний базис знань зі свого фаху, вміння працювати з комп'ютером і міжнародною інформаційною системою «Інтернет» й знати хоча б одну іноземну мову.

Студенти закладів вищої освіти 3-4 рівнів акредитації можуть і мають брати участь у науково-дослідній роботі як в системі навчально-виховного процесу, так і після занять – у наукових гуртках і проблемних групах, науково-дослідних центрах, науково-дослідних лабораторіях, творчих групах при наукових школах, у творчих наукових колективах з розробки наукових проектів, які фінансуються з державного бюджету, на умовах господарських договорів або на ініціативній основі, брати участь у роботі студентських конструкторських бюро, в студентських олімпіадах з суспільно-економічних, гуманітарних і природничо-математичних наук, конкурсах студентських наукових робіт та наукових, науково-практичних і науково-методичних конференцій, семінарів. За навчальним планом студенти-історики і політологи пишуть курсові проекти (роботи), готують наукові реферати і конкурсні роботи, виконують бакалаврські та магістерські роботи.

В загальних рисах поради студентам щодо їх науково-дослідної роботи зводяться до наступного:

- не соромитися запитувати, хто чим займається в науковому гуртку чи проблемній групі, в науковій школі, науково-дослідному центрі або лабораторії;
- не нехтувати найпростішою технічною «брудною» роботою, дорученням;
- намагатися допомагати кожному, не очікуючи подяки чи винагороди;
- виконувати все акуратно, відповідально та вчасно;
- бути обов'язковими у взаєминах зі своїми колегами, у виконанні своїх обов'язків, поставлених завдань;
- не втрачати ані хвилини, якщо хочете все пізнати;
- вчитися все записувати, реєструвати, заносити до комп'ютера;
- починати з маленької, конкретної пошукової наукової роботи;
- старатися доводити свою науково-дослідну роботу до завершення: не тільки зібрати матеріал і опрацювати його, а й проаналізувати зроблене, описати та зробити висновки;
- не робити великих перерв у дослідницькій роботі, бо доведеться значною мірою по-новому включатися в її суть;
- не досліджувати тему чи проблему, яка не до душі; краще змінити її, обрати таку, яка б зацікавлювала і приваблювала;
- не дивуватися, якщо в Храмі науки, куди Ви прийшли, є багато різних людей, у тому числі недосвідчених: участь у науково-дослідній роботі більшість їх змінить, навчить здобувати знання та продукувати наукову інформацію.

Крокуючи в науковий світ, Ви зустрінете тих, хто любить науку і байдужих до неї, щиросердечних і заздрісних, теоретиків і практиків, романтиків і прагматиків. В кожному разі можна знайти друзів, радників, однодумців; навчитися творчій співпраці, партнерству;

Вищий рівень співробітництва студентів і науковців досягається в тому випадку, коли одні і другі не знають кінцевого результату, не мають готового рішення. Саме тоді виникає спільний пошук, у якому поєднується і мета, і предмет, і характер діяльності обох зацікавлених сторін.

Винятково важливо знайти себе як представника одного з типів науковця – спадкоємця, історика, прихильника, критика, самозванця або антиучня. *Учень типу «спадкоємець»* – значною мірою орієнтується на свого вчителя, намагається засвоїти та адекватно відтворювати його концептуальну систему на основі наукового спілкування і співучасті в розробці програми, глибокого вивчення праць наставника. *Представник типу учня «історик»* детально аналізує наукову спадщину свого вчителя, прагне в своїх наукових студіях наслідувати дух і букву його теорії, дбає про чистоту наукової програми вчителя. *Третій тип учня – «прихильник»* – відзначається особистою безмежною симпатією до наставника. Головний мотив його наукової діяльності полягає в тому, щоб прославити ім'я і справу вчителя. *Четвертий тип учня – «критик»* – із розумінням, повагою і пошаною ставиться до особистості наставника, але в його надбанні бачить лише минуле науки, тобто розуміє його критично. Прагне самоствердитись більше, ніж продовжити справу вчителя, розвинути його ідеї. *Тип учня «самозванець»* представлений тими, що формально навчився чи працював із науковцем, ученим, але насправді не став його учнями. Щоправда, вони завжди заявляють про свою причетність до вченого, особливо до знаменитого, авторитетного. *І, нарешті, «антиучень»* – є по суті негативним варіантом спілкування й навчання в того чи іншого науковця, вченого. Слухаючи лекції вчителя, працюючи під його керівництвом, він заперечує його ідеї, не надає їм належного значення, не відчуває і особистої симпатії до нього. Причина криється в стосунках, які склалися, неуспішних взаєминах і неприємних враженнях, але, головне, в особистій і ідейній несумісності за критеріями, важливими для учнів-студентів. У цьому випадку присутнє постійне протиставлення себе йому, пошук іншого авторитету в науці, приєднання до іншого наукового напрямку, чи вихід з науки взагалі.

Найбільш складними і водночас творчими та індивідуальними видами навчально-наукової роботи студента (магістранта) є реферати, наукові статті, наукові звіти, доповіді, тези на конференції, есе, курсові, бакалаврські і магістерські роботи, які виконуються під керівництвом наукових керівників. Їх мета полягає в поглибленому вивченні шляхом аналізу першоджерел та літератури однієї із актуальних проблем дисциплін

кафедри й створенні на цій основі цілісного самостійного дослідження з елементами наукової новизни.

Наукова робота має містити результати проведених досліджень і отриманих нових науково обґрунтованих результатів, які у сукупності розв'язують конкретне наукове завдання, що має істотне значення для певної галузі науки (для університетської наукової програми). Наукова робота готується кожним студентом особисто. Нові наукові результати і положення, вміщені в ній, мусять витримати своєрідний іспит під час їх публічного оголошення (апробації, захисту). Вона повинна мати внутрішню єдність і свідчити про власний внесок її автора в науку. Нові рішення, запропоновані студентом у роботі, потрібно добре аргументувати і критично оцінити в порівнянні з уже відомими. У наукових роботах, які мають прикладне значення, наводяться відомості щодо практичного застосування отриманих автором наукових результатів. Таким чином, наукова праця (реферат, наукова стаття, доповідь і тези конференції, курсова, бакалаврська, дипломна, магістерська робота тощо) – це кваліфікаційна праця, що містить нове розв'язання важливої наукової проблеми або конкретного наукового завдання.

Мета наукової праці з історії і політології – виявлення нових фактів, висновків, рекомендацій, закономірностей або ж уточнення відомих, але недостатньо досліджених проблем. Кожна наукова праця містить теоретичну частину, де нові факти складаються в систему, і для них виявляються певні принципи, які їх об'єднують. Наукова діяльність – це наполеглива, тривала, часом одноманітна робота, можливо, пов'язана з розчаруваннями, невиправданими надіями і сподіваннями. Адже найбільш достовірні та міцні знання здобуваються із першоджерел. Набувши широку ерудицію і творчі навички, студент стає спроможним критично осмислювати наукову інформацію, оцінювати її переваги і вади, „нестандартно” мислити, знаходити власні вирішення, висувувати нові наукові ідеї, вміти накопичувати, опрацьовувати й аналізувати необхідні факти, узагальнювати їх, систематизувати, теоретично пояснювати, оформлювати у вигляді рефератів, наукових статей, звітів, повідомлень або заміток, доповідей і тез конференцій, володіти навичками наукової організації творчої праці.

Оформлення отриманих наукових результатів під назвою наукова робота, має свої принципи, методи, техніку і технологію. Пропоноване видання має на меті навчити наукової творчості, й допомогти оптимальній організації наукової діяльності студентів. Адже для дослідника-початківця важливо не тільки добре знати основні положення, характерні для наукової роботи, але й мати чітке загальне уявлення про методологію і методіку наукової творчості, адже студенту передовсім не вистачає досвіду в організації своєї наукової роботи, у використанні методів наукового пізнання, застосуванні логічних законів і правил.

Розділ 1.

ЗАГАЛЬНА МЕТОДИКА НАУКОВОЇ ТВОРЧОСТІ

1.1. ОСНОВНІ ВИДИ НАУКОВОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ

Одним із видів наукової роботи, які виконує студент в контексті навчального процесу, є **курсова робота (курсний проект)**, що виступає його самостійним навчально-науковим дослідженням та реалізується на кожному курсі з визначеної навчальним планом навчальної дисципліни або кількох навчальних дисциплін на основі здобутих у процесі навчання знань і навичок. Спочатку звернемо увагу на відмінність між курсовою роботою та курсовим проектом. Курсові роботи, як правило, мають навчально-дослідницький характер і виконуються здебільшого з фундаментальних навчальних дисциплін. Курсові проекти виконуються студентами переважно при вивченні технічних, технологічних і фахових навчальних дисциплін у вищих закладах освіти, які здійснюють підготовку фахівців з технічних, технологічних, будівельних, сільськогосподарських й інших спеціальностей.

Виконання курсової роботи сприяє професійному становленню майбутніх фахівців. Керівництво курсовими проектами (роботами) здійснюється, як правило, найбільш кваліфікованими викладачами. Курсові роботи повинні мати професійну спрямованість. Це дозволяє логічно завершувати розробку їх авторами рекомендацій щодо впровадження проведених теоретичних чи експериментальних досліджень у навчальний процес. Відповідно до Положення про написання курсових, дипломних, магістерських робіт й інструкцій щодо їх виконання кафедри пропонують студентам на вибір теми курсових робіт різних типів із тим, щоб дати можливість студентам вчасно зосередитися на їх виконанні, опрацювати необхідну наукову та методичну літературу, вивчити сучасний стан

теоретичної розробки теми, ознайомитися з можливим практичним використанням, систематизувати і узагальнити фактичний матеріал, зробити наукові висновки. При цьому теми курсових робіт мають бути доступними і реально здійсненними.

Курсові роботи можуть бути навчально-дослідними, реферативними або експериментальними. Вони вирізняються переважно метою та поставленими перед авторами завданнями. Це творчі завдання, виконання яких є можливим лише на основі самостійних знань, спостережень і висновків, або це завдання, які сприяють поглибленому розгляду вже відомих фактів, явищ, подій тощо. Курсові роботи виявляють уміння студентів користуватися навчальною та спеціальною літературою, робити вибір, аналіз і узагальнення отриманих даних із використанням сучасних літератури та обчислювальних засобів, чітко формулювати свої наукові міркування. Курсові роботи сприяють не лише поглибленню.

Виконання курсової роботи сприяє професійному становленню майбутніх фахівців. Керівництво курсовими проектами (роботами) здійснюється, як правило, найбільш кваліфікованими викладачами. Курсові роботи повинні мати професійну спрямованість. Це дозволяє логічно завершувати розробку їх авторами рекомендацій щодо впровадження проведених теоретичних чи експериментальних досліджень у навчальний процес.

Відповідно до «Положення про написання курсових, дипломних, магістерських робіт» й інструкцій щодо їх виконання кафедри пропонують студентам на вибір теми курсових робіт різних типів із тим, щоб дати можливість студентам вчасно зосередитися на їх виконанні, опрацювати необхідну наукову та методичну літературу, вивчити сучасний стан теоретичної розробки теми, ознайомитися з можливим практичним використанням, систематизувати і узагальнити фактичний матеріал, зробити наукові висновки. При цьому теми курсових робіт мають бути доступними і реально здійсненними.

Курсові роботи можуть бути **навчально-дослідними, реферативними або експериментальними**. Вони вирізняються переважно метою та поставленими перед авторами завданнями. Це творчі завдання, виконання яких є можливим лише на основі самостійних знань, спостережень і висновків, або це завдання, які сприяють поглибленому розгляду вже

відомих фактів, явищ, подій тощо. Курсові роботи виявляють уміння студентів користуватися навчальною та спеціальною літературою, робити вибір, аналіз і узагальнення отриманих даних з використанням сучасних літератури та обчислювальних засобів, чітко формулювати свої наукові міркування. Курсові роботи сприяють не лише поглибленню знань студентів, а й дозволяють удосконалити їх практичні навички та вміння, необхідні в подальшому для виконання кваліфікаційних (бакалаврських, дипломних, магістерських) робіт.

Курсові роботи навчально-дослідного характеру пов'язані з опрацюванням навчальної і наукової літератури та джерел, що стимулює самостійну творчу діяльність студентів при вивченні матеріалу та сприяють глибшій підготовці їх до самостійної наукової роботи. У процесі виконання такого дослідження у студента виробляється вміння проводити науковий пошук.

Курсові роботи реферативного характеру виконуються, як правило, студентами гуманітарних спеціальностей переважно на основі книжкового матеріалу. Їх автори набувають досвіду та виробляють уміння систематизувати результати відомих теоретичних і навчально-методичних праць, робити на їх основі наукові висновки. Під час виконання курсових робіт реферативного характеру студенти вчаться самостійно мислити, зіставляти і аналізувати теорії, концепції, погляди окремих учених тощо.

Курсові роботи експериментального характеру виконуються, як правило, на експериментальній базі наукових лабораторій або проблемних груп кафедри з використанням сучасного обладнання, комп'ютерної техніки тощо. Підібрана тематика курсових робіт підвищує професійну підготовку та озброює майбутніх фахівців життєво необхідними навичками творчого підходу до вирішення багатьох інших проблем.

Виконання курсових робіт допомагає студентам систематично показати теоретичні знання з вивченої навчальної дисципліни, оволодіти первинними навичками дослідної роботи: на перших курсах – з інформаційними матеріалами, на третьому та четвертому курсах – з практичними даними роботи конкретних підприємств, відомств, організацій, збирати дані, аналізувати, творчо осмислювати, формулювати висновки, пропозиції та рекомендації з предмету дослідження.

Бакалаврські роботи (проекти) є кваліфікаційними навчально-науковими дослідженнями студентів, які виконуються на завершальному етапі навчання студентів у закладі вищої освіти. Це самостійна творча робота на актуальну, важливу в теоретичному та практичному плані, що носить науково-теоретичний, науково-практичний або технологічно-економічний характер, відбиває рівень теоретичних знань і практичних навичок автора-випускника, його здатність до професійної діяльності як фахівця.

Бакалаврські кваліфікаційні проекти (роботи) виконуються на завершальному етапі навчання студентів і передбачають: по-перше, систематизацію, закріплення, розширення теоретичних і практичних знань зі спеціальності та застосування їх при вирішенні конкретних наукових, технічних, економічних, виробничих й інших завдань і по-друге, розвиток навичок самостійної роботи та оволодіння методикою дослідження і експерименту, пов'язаних з темою проекту (роботи).

Бакалаврська робота у більшості випадків є поглибленою розробкою теми курсової роботи студента випускника. Нею передбачено систематизацію, закріплення, розширення теоретичних знань і практичних умінь зі спеціальності та застосування їх при вирішенні конкретних наукових, виробничих і інших завдань. Успішний захист бакалаврської, дипломної роботи є підставою для присвоєння випускнику Екзаменаційною комісією (ЕК) кваліфікації відповідно до чинного «Національного класифікатора України: класифікатора професій» і «Національної рамки кваліфікацій» та видання йому державного документа про вищу освіту.

Тематика бакалаврських робіт розробляється профілюючими та випускаючими кафедрами. Вона повинна бути актуальною і відповідати вимогам державного стандарту, стану та перспективам розвитку науки і техніки, вирішувати конкретні завдання, орієнтовані на майбутню професійну діяльність, у тому числі з урахуванням замовлень конкретних підприємств, установ і організацій відповідної галузі.

Основними завданнями виконання бакалаврської, магістерської роботи виступають:

- закріплення та поглиблення теоретичних знань і набуття умінь самостійного вирішення конкретних завдань підприємств, установ, організацій відповідних галузей народного господарства чи соціально-культурної сфери;

- набуття навичок самостійного аналітичного опрацювання та обґрунтування конкретних науково-теоретичних, науково-практичних чи історико-історіографічних проблем;
- розвиток умінь студента самостійно систематизувати та аналізувати літературу з теми, оволодіння методикою досліджень, узагальнень і логічного викладу достатньо великого масиву матеріалу.

Як і у випадку з бакалаврськими роботами, студентам надається право обрати тему магістерського проекту (роботи), визначених випусковими кафедрами, або запропонувати свою з обґрунтуванням доцільності її розробки. Керівниками дипломних проектів (робіт) призначаються професори, доценти і висококваліфіковані старші викладачі кафедр, які мають наукові ступені чи вчені звання.

У магістерській роботі (проекті) студент повинен: по-перше, показати міцні теоретичні знання з обраної теми та вміння їх застосовувати письмово; по-друге, обґрунтувати актуальність теми, відповідність її сучасному розвитку науки і техніки, практичним завданням обраної галузі чи сфери; по-третє, уміти критично аналізувати наукові монографічні праці, документальні джерела і матеріали та періодичні видання з теми, узагальнювати результати діяльності підприємств і організацій, робити висновки й обґрунтовувати та мотивувати власні пропозиції; по-четверте, виявити здатність охарактеризувати історію досліджуваної проблеми; по-п'яте, показати уміння та навички в проведенні експерименту (для прикладних тем дослідження), аналізу і розрахунків, володіння сучасною обчислювальною технікою; по-шосте, уміти узагальнювати результати, застосовувати сучасні методи оцінки економічної і соціальної ефективності запропонованих заходів, лаконічності формулювати висновки і аргументувати практичні рекомендації виробництву.

Загальними вимогами до магістерської роботи є: цільова спрямованість, чітка побудова, логічна послідовність викладу матеріалу, глибина дослідження та повнота висвітлення питань, переконливість аргументацій, стислість і точність формулювань, конкретність викладів результатів роботи, доказовість висновків й обґрунтованість рекомендацій, грамотне оформлення тексту та посилань на літературу і джерела. Важливою вимогою до студентських наукових робіт є те, що вони повинні бути

виконані державною мовою і не містити академічного плагіату, фабрикації і фальсифікації.

У зв'язку функціонуванням двоступеневої системи підготовки кадрів (бакалавра і магістра) до сучасного змісту освіти майбутніх фахівців входить підготовка і захист кожним із випускників магістерських (кваліфікаційних) робіт. Це спрямовано на поглиблення і розширення теоретичних знань, практичних умінь й удосконалення навичок самостійної роботи майбутніх фахівців.

Магістерська освітньо-професійна програма включає в себе дві майже однакові за обсягом складові – освітню і науково-дослідницьку. Зміст науково-дослідницької роботи майбутнього магістра визначається індивідуально. Підготовка магістра включає не тільки вивчення передбачених навчальним планом навчальних дисциплін і складання відповідних заліків і екзаменів, а й обов'язковий захист магістерської роботи на засіданні Екзаменаційної комісії.

Магістр – це освітньо-кваліфікаційний рівень фахівця, який на основі кваліфікації бакалавра або спеціаліста здобув поглиблені спеціальні знання та уміння інноваційного характеру, має певний досвід їх застосування і продукування нових знань для вирішення проблемних професійних завдань у певній галузі, підтвердивши це державною атестацією та захистом магістерської роботи.

Магістерська робота – це індивідуальний випускний науково-дослідницький проект, який виконує кваліфікаційну функцію, тобто готується з метою публічного захисту і отримання академічного ступеня магістра. Вона відзначається внутрішньою єдністю та відображає хід і результати розробки обраної теми. Одночасно магістерська робота є однією з форм виявлення теоретичних і практичних знань, уміння ними послуговуватись під час виконання конкретних наукових і виробничих завдань

Магістерська робота, з одного боку, має узагальнюючий характер, оскільки є своєрідним підсумком підготовки магістра, з іншого – самостійним оригінальним науковим дослідженням її автора, в розробці якого зацікавлені установи, організації або підприємства. При цьому дослідник упорядковує за власним розсудом накопичені наукові факти і доводить їх наукову цінність або практичну значимість.

Кваліфікаційна робота має відповідати таким вимогам:

- бути актуальною, мати новизну, виконуватись на рівні сучасних досягнень науки і техніки;
- бути спрямованою на вирішення практичних завдань майбутньої діяльності;
- стимулювати у студентів творчий пошук нових пріоритетних наукових рішень;
- містити огляд наукових і методичних праць, пов'язаних з темою дослідження;
- пропонувати оптимальні рішення на основі застосування математичних методів моделювання з використанням сучасних засобів обчислювальної техніки;
- виконуватися в руслі наукових досліджень керівника, кафедри та інших наукових підрозділів закладу;
- узагальнювати і розвивати науково-дослідницькі вміння студента;
- свідчити про коректне ставлення студента до використання результатів аналізу та опублікованих матеріалів інших авторів, тобто містити посилання на використані джерела.

Отримані в роботі результати мусять бути повністю обґрунтовані. Виклад основного матеріалу слід супроводжувати розкриттям отриманих певних наукових і практичних результатів.

Для викладу матеріалу роботи мають бути притаманні аргументованість суджень і точність приведених даних. Орієнтуючись на читачів із високою професійною підготовкою, автор має включити в свій текст увесь знаковий апарат (таблиці, формули, символи, діаграми, схеми, графіки тощо), тобто все, що складає мову науки.

Магістерські роботи подаються у вигляді, який дозволяє зробити висновок про те, наскільки повно відображені та обґрунтовані положення, висновки і рекомендації, що містяться в роботі, їх новизна та значимість. Сукупність отриманих результатів у такій роботі повинна свідчити про наявність у її автора-магістранта стійких навичок наукової діяльності у галузі історичної чи політологічної науки.

На відміну від дисертаційних досліджень, що є науково-дослідницькими працями для здобуття наукових ступенів кандидата

(доктора філософії в галузі наук) і доктора наук, магістерська робота як самостійне наукове дослідження кваліфікується як навчально-дослідницька праця, в основу якої покладено моделювання більш-менш відомих рішень. Її тематика та науковий рівень мають відповідати освітньо-професійній програмі навчання. Виконання магістерської роботи повинне не стільки вирішувати наукові проблеми (завдання), скільки свідчити, що її автор здатний належним чином вести науковий пошук, розпізнавати професійні проблеми, знати загальні методи і прийоми їх розв'язання. Вимоги до магістерської роботи в науковому відношенні значно вищі, ніж до бакалаврської чи дипломної, однак нижчі ніж до кандидатської дисертації.

Для майбутнього фахівця, а тим більше науковця надзвичайно важливо мати як ґрунтовну науково-теоретичну підготовку, так і володіти методологією оформлення та оприлюднення результатів наукового дослідження. На цьому шляху вадливим є написання тез доповідей чи повідомлень на наукові форуми, наукових статей за прийнятими вимоги щодо логіки побудови їх змісту, форми, стилю і мови.

Тези доповіді – це стислий, короткий виклад головної ідеї та основних положень доповідей із необхідною аргументацією, що складає 1-2 сторінки друкованого тексту.

Наукова стаття – один із поширених видів публікацій, у якій подаються проміжні або кінцеві результати, висвітлюються конкретні питання за темою дослідження, фіксується науковий пріоритет автора, робить її матеріал надбанням фахівців.

Обидва результати дослідження повинні оформлятися за вимогами до структури та змісту статей.

Особливою формою навчально-наукової роботи студентів магістратури є участь у **Всеукраїнській предметній олімпіаді та Всеукраїнських конкурсах наукових робіт**, які проводяться щорічно з метою виявлення, відбору та підтримки обдарованої студентської молоді, розвитку та реалізації здібностей студентів, стимулювання творчої праці студентів, педагогічних і науково-педагогічних працівників, підвищення якості підготовки фахівців, активізації навчально-пізнавальної діяльності студентів, інтенсифікації та вдосконалення навчального процесу, формування команд для участі в міжнародних олімпіадах тощо.

Звернемо увагу на те, що олімпіада проводиться:

- а) з навчальних дисциплін;
- б) напрямків і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців з вищою освітою в Україні.

Олімпіада з навчальної дисципліни – це творче змагання студентів з дисциплін циклів гуманітарної, соціально-економічної та природничо-технічної підготовки. Олімпіада з напрямку, спеціальності – це творче змагання з теоретичної та практичної підготовки студентів за відповідними напрямами і спеціальностями тих чи інших освітньо-кваліфікаційних рівнів.

Керівництво організацією та проведенням олімпіади здійснює Всеукраїнський організаційний комітет, персональний склад якого затверджує Міністерство освіти і науки України і який очолює один із заступників міністра. До компетенції Всеукраїнського організаційного комітету належить:

- забезпечення організації та проведення олімпіади;
- розробка Положення, методичних рекомендацій щодо організації і проведення її етапів;
- забезпечення закладів вищої освіти необхідними інформаційними та методичними матеріалами;
- аналіз і контроль за ходом проведення олімпіади на всіх її етапах;
- надання оперативної практичної допомоги ЗВО у організації олімпіади, виданні методичних рекомендацій і завдань з відповідної навчальної дисципліни, напрямку спеціальностей;
- підведення підсумків олімпіади та нагородження її переможців;
- підготовка інформації про проведення олімпіади для узагальнення та розповсюдження здобутого досвіду, використання його для вдосконалення навчального процесу.

Відповідальність за організаційно-методичне забезпечення проведення олімпіади, згідно із зазначеним Положенням, лежить на Науково-методичному центрі вищої освіти Міністерства освіти і науки України.

Олімпіада проводиться у два етапи. Для організації та проведення I і II етапів олімпіади у кожному закладі вищої освіти створюються свої організаційні комітети, журі, мандатні та апеляційні комісії.

Перший етап олімпіади проводиться з навчальної дисципліни, напряму, спеціальності за вибором вищого навчального закладу серед студентів, які в ньому навчаються. Другий етап Олімпіади з відповідної навчальної дисципліни, напряму, спеціальності проводиться у базових закладах вищої освіти, перелік яких затверджується відповідним наказом Міністерства освіти і науки України. Зазначимо, що базовий заклад вищої освіти з проведення II етапу олімпіади призначається терміном на три роки. Після закінчення зазначеного терміну базовий вищий навчальний заклад надсилає до Науково-методичного центру вищої освіти збірник конкурсних завдань, методичні рекомендації за підсумками проведених олімпіад.

Другий етап олімпіади проводиться з навчальної дисципліни, напряму, спеціальності, за якими здійснюється підготовка студентів не менш ніж у 5 закладах вищої освіти України. Кількість студентів, які беруть участь в Олімпіаді, повинна бути не меншою ніж 15 осіб у рівній кількості від кожного закладу вищої освіти. Принциповим є положення, згідно з яким, учасники олімпіади отримують олімпіадні завдання і дають на них відповіді державною мовою або мовами національних меншин.

Як перший, так і другий етапи олімпіади, складаються із турів – теоретичного, практичного, експериментального тощо. Кількість турів, форми їх проведення на кожному з етапів визначають оргкомітети.

Перший етап олімпіади з відповідної навчальної дисципліни, напряму, спеціальності, за зазначеним Положенням, проводиться з 20 грудня по 15 березня поточного року. Для його проведення наказом ректора закладу вищої освіти визначаються умови і порядок проведення, склад оргкомітету, журі, а розпорядженнями по факультетах – апеляційні комісії. До складу оргкомітету I етапу олімпіади включаються досвідчені науково-педагогічні працівники та представники профспілок. Очолює оргкомітет ректор чи один із проректорів закладів вищої освіти. До складу оргкомітету II етапу олімпіади залучаються провідні науково-педагогічні працівники, вчені, представники профспілок базового закладу вищої освіти, галузевих установ, підприємств тощо. Головою оргкомітету призначається ректор чи один із проректорів базового вищого навчального закладу і затверджується наказом міністра освіти і науки України.

Оргкомітети I та II етапів олімпіади:

- проводять організаційну роботу з підготовки та проведення олімпіади;
- визначають і забезпечують порядок проведення олімпіади;
- готують документацію для проведення олімпіади (програму, методичні рекомендації, листи, бланки протоколів тощо);
- за поданням журі визначають переможців олімпіади;
- складають звіт про проведення олімпіади;
- готують довідки-подання на відзначення активних організаторів олімпіади;
- сприяють висвітленню результатів олімпіади в засобах масової інформації та періодичній пресі.

До складу журі I етапу олімпіади включають провідних науково-педагогічних працівників закладу вищої освіти. До журі II етапу олімпіади, крім провідних науково-педагогічних працівників базового закладу вищої освіти, входять члени відповідних комісій Науково-методичної ради МОН України, вчені наукових установ НАН України та галузевих академій наук України, науково-педагогічні працівники споріднених кафедр, факультетів інших закладів вищої освіти, працівники виробничої сфери тощо. При формуванні журі береться до уваги, що їх число не повинно перевищувати третину учасників II етапу олімпіади, а представників базового закладу вищої освіти не повинно перевищувати 50 відсотків від загальної кількості членів журі.

В обов'язки журі олімпіади входять:

- розробка конкурсних завдань і критеріїв оцінки їх виконання;
- перевірка робіт учасників олімпіади;
- аналіз підсумків виконання студентами завдань, виявлення характерних помилок і визначення рівня підготовки студентів до відповідної олімпіади;
- підготовка подання оргкомітету про нагородження переможців олімпіади;
- розробка рекомендацій і пропозицій щодо вдосконалення навчального процесу з відповідних навчальних дисциплін, спеціальностей на адресу Науково-методичного центру вищої освіти МОН України;
- створення збірників конкурсних завдань і методичних рекомендацій для підготовки студентів до наступної олімпіади.

Апеляційна комісія олімпіади створюється для вирішення спірних питань, пов'язаних із оцінюванням учасників олімпіади, з числа представників базового закладу вищої освіти та споріднених кафедр, факультетів інших вищих навчальних закладів. Для проведення реєстрації учасників олімпіади, перевірки їх повноважень (для цього студенти-учасники II етапу олімпіади повинні мати паспорти та студентські квитки), проведення шифрування та дешифрування олімпіадних робіт створюється мандатна комісія. До її складу входять представники базового закладу вищої освіти та громадських організацій. На першому етапі олімпіади беруть участь студенти закладів вищої освіти, як правило, других – п'ятих курсів. У другому етапі олімпіади беруть участь переможці першого етапу олімпіади. Їх кількісний склад визначає базовий заклад вищої освіти. Згідно з Положенням студент має право брати участь у кількох олімпіадах, ознайомитись із оцінкою його олімпіадної роботи та звертатися до апеляційної комісії з приводу об'єктивності оцінки виконаних ним завдань.

Серед учасників олімпіади визначаються переможці за системою – перше, друге та третє місце, які відповідно нагороджуються дипломами першого, другого і третього ступенів. Переможці I етапу визначаються оргкомітетом на підставі рекомендацій журі і затверджуються наказом ректора закладу вищої освіти, а переможців II етапу визначаються оргкомітетом базового закладу вищої освіти на підставі рекомендацій журі та затверджуються наказом МОН України. Призове місце учаснику олімпіади може бути присуджене, якщо він набирає не менше 60 відсотків максимально можливої кількості балів. Важливо підкреслити, що переможці I етапу олімпіади можуть заохочуватися ректором закладу вищої освіти дипломами, цінними подарунками, грошовими преміями, туристичними путівками тощо.

Переможці II етапу олімпіади, які посіли перше місце мають право на: участь у міжнародній студентській олімпіаді; звільнення від складання заліків, іспитів з відповідної дисципліни, спеціальності; переваги при направленні на навчання у провідні заклади вищої освіти України чи за кордон (з виплатою стипендії); переваги при зарахуванні до магістратури для навчання за державним замовленням; отримання рекомендації при вступі до аспірантури, ординатури; надання надбавки до стипендії

протягом дванадцяти місяців; переведення на безкоштовну форму навчання або часткове зменшення відповідної плати за навчання; відповідний запис у додатку до диплома.

Після проведення всіх турів I етапу та підведення підсумків I етапу олімпіади оргкомітет за поданням журі визначає переможців і рекомендує їх для участі в II етапі. Підставою для участі студента в II етапі олімпіади є заповнена оргкомітетом анкета на кожного учасника окремо. Звернемо увагу на те, що всі анкети переможців студентських олімпіад надсилаються до базового закладу вищої освіти до 1 квітня.

На ректорів закладів вищої освіти покладається відповідальність за забезпечення участі переможців I етапу в II етапі та направлення до 15 червня інформації про проведення кожного з етапів олімпіади на адресу Науково-методичного центру вищої освіти МОН України. Що ж до проведення II етапу олімпіади, то склад оргкомітету, журі, мандатної та апеляційної комісії затверджується наказом ректора базового закладу вищої освіти. Нормативно передбачено, що II етап олімпіади проводиться в квітні – травні поточного навчального року між переможцями I етапу. Конкретний термін проведення II етапу олімпіади визначається оргкомітетами базових ЗВО і затверджуються наказом Міністерства освіти і науки України.

Кожний базовий заклад вищої освіти повинен у термін до 15 лютого надіслати вищим навчальним закладам, студенти яких можуть брати участь у II етапі олімпіади: по-перше, листи-запрошення з інформацією про умови проведення олімпіади з відповідної навчальної дисципліни або спеціальності; по-друге, інформацію про результати олімпіади за встановленою формою та по-третє, завдання і рекомендації щодо вдосконалення навчального процесу з відповідних спеціальностей.

Отже, здобуваючи обрану професію, кожний студент може реалізувати свої наукові обдарування, нахили і здібності, взяти участь у розробці наукових проблем, засвідчити свої теоретичні знання та практичні навички й уміння на олімпіадах, конкурсах наукових робіт тощо.

1.2. ЗАГАЛЬНА СХЕМА НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Методика наукових досліджень з історії і політології – це сукупність правил, за якими досліджується обрана тема. Наукова історія і політологія відрізняються від дилетантської саме методом, умінням застосувати при дослідженні наукові правила. Методика наукових досліджень дає історикові теоретичні і практичні вказівки та орієнтири до проведення дослідження.

Кожне наукове дослідження від творчого задуму до кінцевого оформлення його результатів здійснюється індивідуально студентом, або кожним членом творчого колективу, що розробляє той чи інший науковий проект. Його проведення має певні загальні методологічні підходи, що прийнято називати вивченням у науковому сенсі. Сучасне науково-теоретичне мислення намагається дійти до суті явищ і процесів, які вивчаються. Це стає можливим за умови цілісного підходу до об'єкту вивчення, розгляду його у виникненні і розвитку, тобто застосування історичного аспекту. Вивчати в науковому сенсі – означає бути науково об'єктивним, не варто відкидати факти тільки тому, що їх важко пояснити або знайти їм практичне застосування.

Розвиток ідеї до стадії вирішення завдання здійснюється як плановий процес наукового дослідження, яке дає змогу розкрити і глибоко пізнати об'єктивні закономірності в природі. Згодом іде процес продовження цільової та загально ідейної обробки первинного задуму, уточнення, зміни, доповнення і розвитку запланованої схеми дослідження з використанням різних методів пізнання.

Існує низка визначень поняття «метод дослідження». В філософських словниках «метод» (від греч. *methodos* – шлях, спосіб пізнання, дослідження, простежування) визначається як спосіб досягнення певної мети, сукупність прийомів або операцій практичного або теоретичного освоєння дійсності. *Метод* є шлях пізнання, що дослідник прокладає до свого предмета керуючись певною гіпотезою. Іншими словами, *метод* – це сукупність прийомів чи операцій практичного або теоретичного освоєння дійсності, підпорядкованих розв'язанню конкретної задачі.

В залежності від постановки дослідницьких завдань в історичній і політологічній науках застосовують чотири рівні (або категорії) науково-дослідних методів:

- а) філософські;
- б) загальнонаукові;
- в) спеціально-наукові;
- г) конкретно-проблемні методи.

Філософські методи наукового пізнання, з допомогою яких розкривають загальні шляхи (підходи) і принципи пізнання реальності, є загальними, характеризують хід дослідницького процесу загалом і застосовуються для вивчення всіх виявів дійсності. Серед них варто назвати діалектико-матеріалістичний і метафізичний методи. Другу категорію становлять *загальнонаукові методи* пізнання, до яких належать системно-структурний і функціональний аналіз, моделювання, інформаційно-ентропійний аналіз, алгоритмізація тощо. Широко застосовуються кількісні методи, зокрема математико-статистичні методи для кількісної та якісної репрезентативності конкретно-історичних даних, адекватності застосовуваного математичного апарату й моделювання історичних явищ і процесів. За допомогою синтезу якісного та кількісного підходів із використанням методів структурного та математичного моделювання відтворюють динаміку тих чи інших суспільних процесів, результативність соціально-економічного розвитку і т. п.

На філософських і загальнонаукових методах ґрунтуються *спеціально-наукові* методи дослідження. До класичних спеціально-історичних методів наукового дослідження, які застосовуються для студіювання проблем з історії і політології, належать: *історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний та історико-системний*. Суть *історико-генетичного методу* полягає в послідовному розкритті властивостей, функцій і змін досліджуваної реальності у процесі її історичного розвитку, що дозволяє повною мірою наблизитися до відтворення реальної історії її об'єкта. Історико-генетичний метод дає можливість виявити причинно-наслідкові зв'язки й закономірності історичного розвитку, а також охарактеризувати історичні події й особистості в їхній індивідуа-

льності й образності. Його застосування забезпечує належну описовість, фактографізм та емпіризм у відображенні минулого, які слугують основою для теоретичного аналізу та обґрунтування закономірностей.

Історико-порівняльний метод дає можливість розкривати сутність досліджуваних явищ за подібністю і відмінністю їхніх властивостей, а також здійснювати порівняння в просторі та часі, тобто по горизонталі й вертикалі. Логічною основою історико-порівняльного методу в тому випадку, коли встановлюється подібність сутностей, є *аналогія*. Цей метод, *по-перше*, він уможливорює розкриття сутності досліджуваних явищ у тих випадках, коли вона неочевидна, на основі наявних фактів; виявляти загальне й повторюване, необхідне та закономірне, з одного боку, і якісно відмінне – з іншого; *по-друге*, робить можливим вихід за межі досліджуваних явищ і на основі аналогій здійснення широкомасштабних зіставлень і результативних історичних чи політологічних узагальнень; *по-третє*, він допускає застосування всіх інших спеціально-історичних методів і менш описовий, ніж історико-генетичний метод.

Об'єктивною основою *історико-типологічного методу* є те, що в суспільно-історичному розвитку тісно взаємозалежні одиничне, особливе, загальне і всезагальне. Тому важливим завданням пізнання суспільно-історичних явищ, розкриття їхньої сутності стає виявлення тієї єдності, яка була властива різноманіттю тих або інших комбінацій індивідуального (одиничного). Виявлення загального в просторово-одиничному, виокремлення стадіально-однорідного у неперервно-часовому забезпечуються з допомогою методу історико-типологічного аналізу.

Історико-системний підхід передбачає наявність класифікації зв'язків, зокрема:

- *зв'язки взаємодії (координації)*, серед яких можна розрізнити зв'язки об'єктів. Особливий вид зв'язків взаємодії – це зв'язки між окремими людьми, а також між колективами та соціальними групами. Специфіка їх полягає в тому, що вони опосередковуються цілями, які ставить перед собою кожна зі сторін взаємодії. Слід зазначити, що зв'язки взаємодії – найширший клас зв'язків, так чи інакше присутній у всіх інших типах зв'язків;

- зв'язки породження (*генетичні*), коли один об'єкт є основою, що породжує до життя інший об'єкт;
- зв'язки перетворення, серед яких можна розрізнити ті, котрі реалізуються через певний об'єкт, що забезпечує це перетворення, і ті, які реалізуються шляхом безпосередньої взаємодії двох або більше об'єктів, у процесі якої чи завдяки якій ці об'єкти разом або окремо переходять з одного стану в інший;
- зв'язки побудови (*структурні*), котрі передбачають, що наявність одних елементів системи обумовлює необхідність інших елементів, які взаємодіють з першими;
- зв'язки функціонування, що забезпечують життєдіяльність об'єкта або його функціонування. Об'єкти, які поєднуються такими зв'язками, спільно виконують певну функцію, причому ця функція може характеризувати або один об'єкт, або більш широке ціле, стосовно якого й існує функціональний зв'язок цих об'єктів;
- зв'язки розвитку, які можна розглядати як модифікацію функціональних зв'язків і зв'язків стану з тією різницею, що розвиток суттєво відрізняється від простої зміни стану. Розвиток описується як зміна станів об'єкта, що розвивається, однак основним змістом процесу при цьому є достатньо суттєві зміни в побудові об'єкта і формах його життєдіяльності.

Кожне наукове дослідження поділяється на два рівні, для кожного з яких застосовуються відповідні методи. На емпіричному рівні проводиться накопичення фактів, тоді як на теоретичному забезпечується досягнення синтезу знань (у формі наукової теорії).

Згідно названих рівнів загальні методи пізнання поділяються на:

- методи емпіричного дослідження;
- методи теоретичного дослідження;
- методи, використовувані на емпіричному і теоретичному рівнях.

Крім того, методи класифікуються:

- а) за точністю припущень – детерміністичні і стохастичні, або ймовірно-статистичні;

- б) за функціями, які вони здійснюють у пізнанні – методи систематизації, пояснення і прогнозування;
- в) від конкретної області дослідження – соціальні, політичні, економічні тощо.

Для досягнення найбільшого позитивного результату слід проводити наукове дослідження за обраною темою в такій логічній послідовності:

1. *Обґрунтування актуальності обраної теми* – початок будь-якого наукового дослідження, і те, як студент обере тему і наскільки правильно він цю тему розуміє й оцінює з точки зору своєчасності та соціальної значущості, характеризує його наукову зрілість і підготовленість. Висвітлення її актуальності не має бути багатослівним. Правильна постановка та ясне і чітке формулювання нових проблем має не менше значення, ніж їх вирішення. Саме вибір проблеми дуже великою мірою визначає стратегію дослідження взагалі і напрямок наукового пошуку. Сформулювати наукову проблему – означає показати вміння відокремити головне від другорядного, виявити те, що вже відомо і що досі невідомо науці з предмета дослідження.
2. *Постановка мети і визначення конкретних завдань дослідження*. Потім необхідно логічно перейти до формулювання мети наукової роботи, а також вказати якомога ретельніше у формі перерахування (вивчити, описати, встановити, з'ясувати тощо) конкретні завдання, які мають бути розв'язані відповідно до цієї мети, адже саме опис їх вирішення становить зміст розділів наукової роботи. Назви розділів роботи витікають саме з формулювання завдань дослідження.
3. *Визначення об'єкта і предмета дослідження*. Надалі формулюється об'єкт – процес або явище, які породжують проблемну ситуацію і обрані для вивчення, а також предмет – тобто те, що міститься в межах об'єкта. В об'єкті студент виділяє ту його частину, котра є предметом дослідження, адже саме предмет визначає тему наукової роботи, що вноситься на титульну сторінку як заголовок.
4. *Вибір методів (методики) проведення дослідження* – тобто інструментарію отримання фактичного матеріалу і необхідної умови досягнення поставленої в науковій роботі мети.

5. *Опис процесу дослідження* – основна частина наукової роботи, де студентом висвітлюються методика і техніка дослідження з використанням логічних законів і правил.
6. *Обговорення результатів наукової роботи* – дуже важливий етап наукового дослідження, яке проходить на засіданні кафедр, учених і наукових радах навчального закладу, наукових семінарах із попередньою оцінкою теоретичної та практичної цінності наукової роботи, що є першим колективним відгуком на наукові здобутки студента.
7. *Формулювання висновків і оцінка одержаних результатів* – заключний етап наукового дослідження. Саме висновки містять те нове і суттєве, що становить наукові та практичні результати виконаної студентом наукової роботи.

1.3. МЕТА І ЗАВДАННЯ НАУКОВОЇ РОБОТИ

У процесі творчої праці над обраною темою наукового дослідження студенту чи магістранту належить розв'язати низку таких основних завдань:

- 1) глибоко і всебічно вивчити першоджерела (архівні документи і матеріали) та наявну наукову літературу (монографії, статті, матеріали конференцій, дискусій, рецензії тощо), що мають будь-яке відношення до теми, проаналізувати їх;
- 2) вивчити усі висвітлені, дискусійні і недосліджені питання, а відтак з'ясувати стан дослідження проблеми на даний час;
- 3) старанно опрацювати і систематизувати опубліковані джерела, архівні матеріали, проаналізувати їх зміст і визначити рівень достовірності інформації;
- 4) опанувати основні принципи методики наукового дослідження й бібліографічну систему опрацювання джерел, наукової і довідкової літератури з проблематики;
- 5) розробити таку структуру наукової роботи, яка б відповідала вимогам до оформлення її результатів, дозволяла повністю висвітлити мету і завдання дослідження, засвідчувала самостійність і творчий характер

роботи, а також логічно і аргументовано (з посиланням на використані джерела і літературу) викласти свої думки, які б склали цілісну і завершену картину дослідження обраної теми наукової роботи.

1.4. МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ЩОДО ВИКОНАННЯ ТА НАПИСАННЯ ТЕКСТУ НАУКОВОЇ РОБОТИ

Студенту (магістранту), який працює над темою наукового дослідження, необхідно притримуватись плану, складеного за допомогою керівника або консультанта.

Перший крок зводиться до вивчення бібліографії питання; з'ясування стану джерельної бази дослідження обраної теми; визначення рівня її розробки у науковій літературі; ознайомлення з архівними документами і матеріалами, бібліографічними довідниками, енциклопедичними виданнями й посібниками, що зберігаються у бібліотеках; вивчення оглядових статей; оволодіння апробованими методами.

Другий крок передбачає вивчення джерел і літератури з метою збору необхідного для виконання роботи матеріалу

В науково-дослідній роботі можна використовувати різні види читання книг, способи одержання і переробки наукової (теоретичної та фактографічної) інформації. **Швидке, ознайомлювальне читання** («по діагоналі», по абзацах, вибіркоче) – один з ефективних прийомів вивчення літератури. Застосовуючи цей метод, необхідно прочитати початок розділів, параграфів, виділені курсивом або жирним шрифтом місця, формулювання понять, окремі абзаци, висновки. **Швидкісне читання**, якому навчаються за спеціальними методиками і яке дозволяє читати весь текст дуже швидко та осмислено. **Аналітичне** (глибоке осмислене) читання має кілька підвидів: **фіксує, або реєструє**, – читання усього тексту уважно з урахуванням усіх виносоч і посилань із метою збагнення основного змісту книги; **роз'яснювальне** – в ході читання за допомогою довідкової літератури або консультантів з'ясовуються усі незрозумілі місця; критичне – передбачає аналіз, оцінку джерела, порівняння авторської позиції з поглядами інших авторів і своєї власної; **творче** – на основі прочитаного виробляється свій підхід, своє бачення проблеми.

Форми фіксації прочитаного можуть бути різними: складання анотації, простого або складного плану інформаційного тексту, тез, конспектів, рецензій, рефератів. **Анотування.** Анотація розглядається як гранично лаконічний виклад основного змісту і призначення книги або статті, де може вказуватися спектр можливого використання матеріалу, дані про автора і достоїнства роботи, має пояснювальний або рекомендаційний характер. Анотація міститься на звороті титульного аркуша книги або на початку статті. Вона включає характеристику роботи, її основну тему і проблематику й формує уявлення про об'єкт, мету роботи і її результати. Види анотацій.

За змістом і цільовим призначенням анотації поділяються на довідкові та рекомендаційні. **Довідкові, описові чи інформаційні анотації** характеризують тематику видання, дають певну інформацію без його критичної оцінки. **Рекомендаційні анотації** характеризують книгу і дають їй оцінку, вказуючи категорію читачів, з урахуванням рівня підготовки, віку та інших особливостей. За повнотою охоплення змісту анотованого твору і його призначенням анотації поділяються на загальні і спеціалізовані. Зокрема, **загальні анотації** характеризують працю в цілому і розраховані на широке коло читачів, такі анотації необхідні при попередньому знайомстві з книгою. **Спеціалізовані анотації** представляють певну проблематику і розраховані на вузьке коло фахівців. Різновидом спеціалізованої анотації є **аналітична анотація**, яка стосується деякої частини змісту книги. Така анотація дає коротку характеристику тільки тих розділів, параграфів і сторінок, які присвячені певній темі. Спеціалізовані анотації найчастіше мають довідковий характер. Анотації можуть бути оглядовими, або груповими. **Оглядова анотація** містить узагальнену характеристику двох і більше документів, близьких за тематикою.

Знання правил складання анотацій сприяє адекватному вилученню основних положень джерела з теми дослідження і їх оформленню відповідно до вимог нормативних документів. Щоб скласти усну анотацію, потрібно відповісти на такі питання: Як називається робота (стаття, монографія і т.ін.)? Де і коли надрукована? Чому присвячена? Які питання розглядаються в даній роботі? Кому вона адресована? У письмових анотаціях перші два питання заміняють бібліографічний опис. Анотація у зв'язку

зі своєю граничною стислістю не допускає цитування, в ній не використовуються значеннєві фрагменти оригіналу. Основний зміст джерела передається лаконічно і містко. Особливістю анотації є використання в ній стандартизованих зворотів мови (мовних кліше). Наприклад: Стаття (робота) опублікована (поміщена, надрукована) в журналі (газеті) ... Монографія побачила світ у видавництві... Стаття присвячена питанню (темі, проблемі)... Стаття представляє собою узагальнення (огляд, виклад, аналіз, опис – указати чого?)... Автор ставить (висвітлює) такі проблеми (зупиняється на таких проблемах, стосується таких питань)... У статті розглядається (зачіпається, узагальнюється – що?...; говориться (про що?)...; дається оцінка (аналіз, узагальнення – чого?)...; представлена точка зору (на що?)...; поставлене питання (про що?)...Стаття адресована...;призначена (кому?)...;може бути використана (ким?)...;становить інтерес (для кого?) тощо.

В роботі з науковою літературою важливим є **складання плану інформаційного тексту** – найбільш короткого запису його змісту. Як правило, його складають трьома-чотирма простими реченнями. План відбиває послідовність викладу тексту, допомагає зосередитися на головному при тривалій роботі над джерелом. За допомогою плану легко відновити в пам'яті великий обсяг друкованого матеріалу. Уміння складати план тексту сприяє розвитку логічного мислення, формуванню навиків чітко формулювати і послідовно викладати власні думки. План допомагає складати інші види короткого запису тексту, наприклад, конспекти і тези, а також сприяє організації самоконтролю.

Чітко складений план свідчить про вміння аналізувати текст, про ступінь його змісту. Типи планів: питальний, називний, тезовий, план – опорна схема. Кожний із цих планів по-своєму фіксує інформативні центри тексту. При складанні питального плану використовують питальні слова (який? Що таке? і т. п.) Теза, зазвичай, збігається з інформаційним центром абзацу. Виділяють тези номінативної будови, що складаються з називних речень, і тези дієслівної будови, що складаються зречень із присудками. План, в якому дію позначають іменником (наприклад, підготовка матеріалу до реферату), – іменується як називний, а якщо дія позначена дієсловом у неозначеній формі (наприклад, підготувати матері-

ал до реферату) – тезовий. План – опорна схема складається зі значенневих опор. Такими опорами можуть бути схеми і ключові слова, що відбивають основний зміст тексту. При складанні пунктів плану потрібно пам'ятати, що пункт плану не розкриває зміст, а тільки називає який-небудь уривок тексту. Тому найбільш прийнятні формулювання у вигляді коротких і містких називних речень. Варто пам'ятати, що робота над складанням плану не самоціль, а засіб проникнення в суть змісту тексту. Складання тез. Тези – це перелік основних тверджень, ідей, висновків, котрі містяться в праці. Кожна книга, стаття, будь-яке наукове джерело представляють собою низку логічно пов'язаних тверджень, які в тексті супроводжуються обґрунтуваннями, доказами, поясненнями, ілюстраціями. Якщо виокремити з тексту основні твердження або положення, одержимо те, що називають тезами. Тези дозволяють узагальнити матеріал, подати його суть у коротких формулюваннях, що розкривають зміст усього твору. Тези дозволяють зробити критичний аналіз книги, статті та інших джерел, вони акцентують увагу на суті матеріалу, що викладається. Чим тези відрізняються від плану? Пункт плану називає питання, не розкриваючи його змісту, а теза дає відповідь на це питання, тобто розкриває його зміст. При складанні плану головну увагу необхідно зосередити на порядок, послідовність, взаємозв'язок висловлюваних думок. При складанні тез для нас важливий не тільки порядок викладу, але й сам зміст. Робота над тезами дозволяє глибше проникнути в матеріал, який читається. Тези несуть у собі більше інформації, ніж план. Однак сказане не применшує значення плану. Кожен вид фіксації прочитаного матеріалу потрібний і важливий по-своєму.

Конспектування – це скорочений запис інформації, засіб глибокого і ретельного аналізу літературного джерела. «Кон» означає початок, межу, звуження простору дій. У цьому звуженні, граничному скороченні, згортанні інформації й уміщений головний зміст конспекту. В конспекті, які в тезах, мають бути відбиті основні положення тексту. Конспект може бути коротким або докладним. Можна зберегти без зміни речення конспектованого тексту або використовувати інші, більш стислі формулювання.

Конспект потрібний для того, щоб:

- виділити в письмовому тексті необхідне і потрібне для вирішення дослідницького або навчального завдання;

- створити модель проблеми (понятійну або структурну);
- спростити запам'ятовування тексту, полегшити оволодіння спеціальними термінами;
- накопичити інформацію для написання більш складної наукової роботи (доповіді, реферату, курсової або дипломної роботи).

В залежності від вибору теми збір фактичного матеріалу доцільно починати з вивчення загальних наукових праць у цій проблематиці, щоб сформуванню наукового уявлення про тенденції розвитку наукових досліджень. Важливо ретельно опрацювати опубліковані документальні, статистичні та інші видання і конкретні праці з теми наукової роботи. Доцільно відібрати та використати першоджерела (документи і матеріали архівів), оскільки саме це надає роботі наукову цінність. Якщо документ (праця) має теоретичний характер, доцільно розпочинати виписки після першого (інформаційно-оглядового) його прочитання, попередньо ознайомившись зі змістом, основними міркуваннями, теоретичними положеннями. Вивчаючи джерела і літературу, необхідно виписувати з них не все підряд, а окремо матеріал для кожного розділу і підрозділу роботи, цитуючи найбільш важливі місця документу, дотримуючись вимог (див. п. 4.5). Необхідно ретельно занотувати всі бібліографічні дані про опубліковане джерело, з якого робляться виписки, дотримуючись вимог (див. п. 4.6). При опрацюванні архівних джерел обов'язково зазначити назви архівів, номери фондів, описів, архівних справ, документів і матеріалів, а також роки, до яких вони відносяться та аркуші. Виписки варто робити своїми словами, передаючи зміст прочитаного джерела або цитуючи його (цитата обов'язково береться в лапки).

Третій крок – написання першого варіанту тексту роботи. Увесь зібраний студентом матеріал слід групувати по структурних частинам (розділах і підрозділах) наукової роботи. Доцільніше спочатку приступати до написання першого розділу, потім змістовно оформити другий, третій, а якщо є і четвертий розділи, підготувати висновки і насамкінець написати вступ. Такої послідовності варто дотримуватися, оскільки написавши основну частину реферату, значно легше у вступі розкрити про що йдеться у кожному з розділів і до яких висновків дійшов автор. Щоправда, можна починати роботу із вступу, але тоді після оформлення всього тексту доведеться ще раз переглядати зміст вступної частини.

Працюючи над текстом наукової роботи необхідно:

- а) писати його сучасною науковою літературною українською мовою;
- б) логічно, чітко і ясно висловлювати свої думки, уважно слідкувати за побудовою речень, щоб вони не були громіздкими, не мали логічних суперечностей і носили завершений характер;
- в) завершувати кожен розділ (підрозділ) висновками;
- г) у разі потреби обов'язково звертатися за порадами і консультаціями до наукового керівника.

Наукову інформацію в роботі слід викладати у найповнішому вигляді, обов'язково розкриваючи хід та результати дослідження, з детальним описом методики дослідження. Повнота наукової інформації має відбиватися в деталізованому фактичному матеріалі з обґрунтуваннями, гіпотезами, широкими історичними екскурсами і паралелями.

Основу змісту наукової роботи має становити принципово новий матеріал: опис відкритих фактів, явищ і закономірностей, а також узагальнення вже відомих даних з інших наукових позицій або аспектів. З огляду на це вона може містити дискусійні питання, пов'язані з переглядом усталених поглядів та уявлень. Зміст наукової роботи має відповідати вимогам оригінальності, унікальності і самостійності. Характерними ознаками форми розкриття змісту наукової роботи є значне абстрагування, активне застосування засобів логічного мислення, аргументованість суджень, достовірність і точність наведених даних.

У мовностилістичному оформленні матеріалу необхідно враховувати особливості наукового стилю мови та її об'єктивність, що впливає із специфіки наукового пізнання. Необхідно стисло, логічно й аргументовано викладати зміст і результати наукових досліджень, уникати загальних слів, бездоказових тверджень, тавтології. Підготувавши чорновий варіант наукової роботи, студент зобов'язаний подати його на розгляд науковому керівникові. Врахувавши зауваження і поради керівника, автор готує чистовий варіант наукової роботи (реферат, наукова стаття, звіт, повідомлення, замітка, доповідь і тези конференції). При цьому варто уважно ще раз перевірити вірність написання імен, географічних назв, дат, джерел, літератури, точність наведених цитат, результатів експерименту тощо. Тільки після цього наукову роботу надрукувати в одному або двох примірниках (залежно від подальшого використання) і разом з дискетою передати науковому керівникові.

Розділ 2.

ТЕХНОЛОГІЯ НАУКОВОЇ РОБОТИ

2.1. ОБРАННЯ ТЕМИ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Будь-яке наукове дослідження представляє собою системний технологічний процес, який складається з п'яти основних етапів:

1. Вибір об'єкта дослідження та постановка дослідницької задачі.
2. Виявлення джерельно-інформаційної основи розв'язання дослідницької задачі та розробка методів дослідження.
3. Реконструкція досліджуваної реальності і емпіричне її пізнання.
4. Пояснення та теоретичне пізнання.
5. Визначення істинності та цінності отриманого знання і його оцінка.

Зазначені етапи послідовно і тісно взаємопов'язані. В свою чергу, вони складаються із цілісної низки дослідницьких процедур, які вимагають відповідних методів. Іншими словами, цих п'ять етапів можна поділити на своєрідні підетапи.

Найвідповідальнішим етапом у науковій діяльності студента (а також аспіранта, здобувача) є вибір теми, бо саме він визначає майбутню діяльність людини на все життя і може вирішальним чином зумовити результат дослідження. Правильно обрати тему – наполовину забезпечити її успішне виконання. Розрізняють три різновиди тем наукової роботи:

- теми як результат розвитку проблем, над якими працює науковий колектив, або окремих дослідників;
- ініціативні теми, які виникають внаслідок доброї наукової підготовки студента (дослідника), або, навпаки, недостатньої його кваліфікації і наукового кругозору;
- замовлені (договірні) теми, пов'язані з основними планами науково-дослідних робіт у навчальному закладі або галузі, вони мають переваги перед іншими, тому насамперед їх потрібно аналізувати з позиції

реальності виконання і можливості створення теоретично-методичної бази.

При обранні теми основними критеріями є: актуальність, новизна і перспективність; наявність теоретичної бази; можливість виконання теми в даній установі; зв'язок з конкретними господарськими планами і довгостроковими програмами; можливість отримання експериментальних результатів дослідження. Необхідно враховувати, що:

- кожна тема для наукової роботи (дослідження) з того чи іншого боку є актуальною. Проте варто пам'ятати, що актуальність обраної теми не повинна породжувати сумнівів і водночас мусить бути конкретною, мати теоретичне і практичне значення, необхідно уникати загальних, не чітко сформульованих тем;
- не потрібно обирати таку тему, яка має багату джерельну базу (тут можна зіткнутися із проблемою її висвітлення на більш глибокому рівні вже відомими науковцями), як і таку, що майже не розроблялась в науці (постає питання про спроможність студента успішно розв'язати поставлене питання);
- варто зосередити увагу на темах, які хоча і мають вже певні доробки, але дозволять робити і власні експерименти, узагальнення та теоретичні висновки;
- якщо обрана тема і становить науковий інтерес, але є проблема з проведенням експериментів, джерельною базою і для її написання бракує літератури, то за її розробку не варто братися.

Із тематикою наукових робіт студент може ознайомитись на одній із кафедр навчального закладу або за його бажанням йому можуть запропонувати інші теми. Якщо студент неспроможний самостійно обрати тему наукової роботи, він може звернутися за допомогою до викладачів або наукових співробітників закладу вищої освіти. Суттєве значення має ознайомлення з аналітичними оглядами і статтями у спеціальній періодиці, а також бесіди і консультації зі спеціалістами-практиками, в яких можна з'ясувати досі мало вивчені у теоретичному плані важливі питання з різних сфер людської діяльності. Назва теми має бути якомога коротшою, відповідати обраній спеціальності та суті розв'язаного наукового

завдання, вказувати на мету наукового дослідження і його завершеність. Іноді до назви можна долучити невеликий (4-6 слів) підзаголовок.

Оскільки, як уже зазначалося, робота пишеться за бажанням, то доцільно обрати саме таку тему, яка б становила інтерес для самого студента (дослідника), зацікавила його як майбутнього фахівця. Студент також має можливість запропонувати для розробки власну тему, яка викликає у нього науковий інтерес і якщо вона співвідноситься із комплексною кафедральною чи університетською науковою темою, то кафедра завжди піде назустріч цікавій пропозиції, що полегшить її дослідження, адже краще і швидше йде робота, яка приносить радість і моральне задоволення.

Обравши тему, студент має усвідомити сутність пропонованої ідеї, її новизну, актуальність, теоретичну важливість і практичну значущість. Обрана тема обов'язково погоджується з науковим керівником і затверджується на засіданні кафедри або вченій раді.

Студенту не рекомендується одночасно працювати над науковими роботами з декількох дисциплін.

Кожне наукове дослідження має свій об'єкт і предмет пізнання. У зв'язку з цим у кожному окремому випадку визначається об'єкт дослідження (пізнання), спрямований на вирішення певного наукового завдання. Під науковою проблемою слід розуміти питання або комплекс питань, які сформульовані в процесі наукового пізнання, вирішення яких має науково-пізнавальне чи практичне значення. Наукова проблема виділяє в об'єкті невідомі питання, які складають основу для постановки конкретних дослідницьких завдань.

Дослідницьке завдання не просто розкриває коло явищ реальності, що підлягають дослідженню, а й визначає конкретні аспекти і цілі їх вивчення. Тим більше, що ці аспекти і цілі часто носять багатоплановий характер.

Що потрібно врахувати при виборі об'єкта дослідження? Передусім необхідно врахувати потреби у дослідженні. По-друге, виходити зі стану пізнання досліджуваної реальності, ступеня її наукового дослідження. Тобто йдеться про те, що об'єкт пізнання і обрана для дослідження проблема мають бути актуальними, а, отже, представляти науково-пізнавальний і практичний інтерес.

Що стосується визначення ступеня дослідження теми, то цим, як відомо, займається історіографія. Але в кожному окремому випадку потрі-

бно здійснювати історіографічний пошук, а згодом і огляд літератури. Тільки в такому випадку можна чітко визначити тему та об'єкт дослідження. **При з'ясуванні ступеня дослідження теми необхідно вияснити:** по-перше, якими принципами та підходами керувався автор під час написання тієї чи іншої праці; по-друге, чиї інтереси відстоював, а отже наскільки об'єктивно висвітлив тему, питання, групу питань; по-третє, коло проблем, які виявилися поза увагою автора; по-четверте, якими джерелами користувався автор і до яких висновків прийшов. Такий підхід дозволить визначити коло нерозкритих питань, невирішені та суперечливі аспекти, наскільки обґрунтовані підходи, тобто завдяки цьому можна висунути дослідницьке завдання.

Формулюючи дослідницьке завдання, не можна ставити завдання підтвердити або спростувати (відкинути) які-небудь раніше отримані результати. По-перше, це може повести по неправильному шляху або обмежити напрямки дослідження; по-друге, об'єктивно відкинути чи, навпаки, підтвердити щось можна тільки на основі результатів проведеного дослідження.

Враховуючи, що кожний дослідник не є першовідкривачем, так би мовити, піонером розробки тієї чи іншої теми, потрібно орієнтувати себе не лише на ліквідацію прогалин, а й прагнути отримати істотно нові результати. Для цього потрібно залучити нові джерела або знаходити в уже відомих джерелах нову інформацію, використовувати інші підходи та методи вивчення тієї чи іншої реальності.

Цілком зрозуміло, що нестандартна постановка дослідницького завдання вимагає не простого підведення підсумків проведених раніше досліджень, а передусім глибокого і всебічного теоретико-методологічного аналізу та його підсумків і можливих інших напрямків і підходів наступного вивчення.

Наступним етапом у структурі наукового дослідження виступає виявлення джерельно-інформаційної основи розв'язання дослідницького завдання, формування його джерельно-інформаційної основи та розробка методів дослідження. На цьому етапі найважливішими є:

- наукове узагальнення і систематизація матеріалу, що стосується пізнання предмету дослідження;

- відкриття нових напрямків, закономірностей, тенденцій, явищ, переваг, висунення гіпотез тощо;
- висновки про сутність, функції розвитку явищ, зв'язки, протиріччя, наслідки, причини;
- визначення понять, тобто вдосконалення понятійно-категоріального апарату науки;
- виявлення складових елементів предмета дослідження;
- побудова системи дослідження та розробка класифікацій.

Щодо методологічного розв'язання дослідницького завдання, то його визначальними елементами виступають: розробка концепції розв'язання проблеми; розкриття комплексу завдань, принципів, вимог, передумов і умов, форм, протиріч і шляхів їх розв'язання; висновки щодо окремих задач, принципів, вимог, форм, протиріч; вибір найбільш прогресивних рішень, методів, шляхів; розроблення механізмів, моделей, систем, програм, показників принципового характеру тощо.

2.2. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ТА МЕТОДИКА НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ З ІСТОРІЇ І ПОЛІТОЛОГІЇ

Приступаючи до наукового дослідження, винятково важливо озброїтись розумінням методології та методів наукової роботи. Адже науково-дослідна робота вимагає знань і вмінь використання методів наукового пізнання, застосування логічних законів і правил, наукових засобів і технологій.

Найчастіше методологію розглядають: як теорію методів дослідження, створення концепцій; систему знань про теорію науки або про систему методів дослідження. **Методика історичних і політологічних досліджень** представляє собою спеціальну галузь історичної та політологічної науки, що розробляє конкретні способи і методи науково-дослідницької роботи. Простіше кажучи, методика представляє сукупність методів, засобів і прийомів дослідження, що включає техніку та різноманітні операції з теоретичним і фактичним матеріалом.

Методологія – це вчення про структурну побудову, логічні конструкції, методи і принципи розв’язання наукової проблеми, це вчення про основоположні принципи побудови, форми і засоби наукового пізнання дійсності.

Методологія виконує такі основні функції:

- визначає способи здобуття наукових знань, які відображають історичні процеси та явища;
- направляє, передбачає шляхи досягнення певної науково-дослідницької мети;
- забезпечує всебічність отримання інформації щодо процесу чи явища, що вивчається;
- допомагає введенню нової інформації до фонду теорії науки;
- забезпечує уточнення, збагачення, систематизацію термінів і понять;
- створює систему наукової інформації, базованої на об’єктивних фактах і логіко-аналітичний інструмент наукового пізнання.

Якщо узагальнити сказане, то можна сказати, що методологія означає концептуальний виклад мети, змісту, методів дослідження, які забезпечують отримання максимально об’єктивної та систематизованої інформації про досліджуваний предмет. Методологічна основа не обов’язково виділяється в окремий розділ наукової роботи. Але від її чіткого визначення вирішальною мірою залежить досягнення мети та завдань дослідження.

Методологія визначає загальну стратегію дослідження і складається з чотирьох рівнів:

1. Фундаментальні або філософські принципи.
2. Загальнонаукові принципи, що становлять власне методологію.
3. Конкретнонаукові (конкретноісторичні, конкретнополітологічні) принципи, котрі лежать в основі теорії історії (політології).
4. Система конкретних методів, засобів, прийомів і технік для вирішення конкретних наукових завдань.

Фундаментальна або філософська методологія науки є вищим рівнем методології, що визначає загальну стратегію принципів пізнання особли-

востей явищ, процесів, сфер діяльності. Іншими словами, фундаментальні принципи базуються на узагальнюючих, філософських положеннях, які відбивають найсуттєвіші властивості об'єктивної дійсності і свідомості з урахуванням досвіду, набутого в процесі пізнавальної діяльності людини. До таких принципів належать принципи *діалектики*, що відображають взаємообумовлений і суперечливий розвиток явищ дійсності; *детермінізму*, або об'єктивної причинної зумовленості явищ, взаємодії внутрішнього і зовнішнього, об'єктивного та суб'єктивного, й *ізоформізму*, тобто відношень об'єктів, які відбивають тотожність їх побудови.

Підкреслимо, що філософський рівень методології, в основі якого лежить діалектичний принцип, складають такі загальні принципи пізнання: по-перше, об'єктивність і визначеність явищ певними умовами, факторами, причинами; по-друге, цілісний підхід до вивчення явищ і процесів; по-третє, розгляд явищ, подій, фактів у їх зв'язках і взаємодії з іншими; по-четверте, вивчення явища в його розвитку, динаміці, змінах.

На базі фундаментальної методології формується методологічна основа конкретного наукового історичного чи політологічного дослідження. У процесі його методологічного обґрунтування необхідно виявляти закономірності, що уможливають перехід від гіпотетичного опису фактів, подій, явищ, явищ до їх наукового обґрунтування. Відповідальним етапом дослідного процесу є визначення методологічних основ наукового пошуку та вибір методів його проведення, які, зрештою, перетворюються на конкретні методики, що відповідають меті і дослідницьким завданням.

Загальнонаукова методологія застосовується практично в усіх науках, у тому числі історичній і політологічній.

Зокрема, до загальнонаукових методів відносять абстрагування, аналіз, синтез, аналогію, індукцію, дедукцію, абдукцію, моделювання та ін. Сутність *методу абстрагування* в уявному відволіканні від несуттєвих властивостей, ознак, зв'язків, відносин досліджуваних об'єктів та явищ і в одночасному виділенні, фіксуванні одного або декількох істотних (цікавих для дослідника) сторін, властивостей об'єкта. Розрізняють процес абстрагування й результат абстрагування, що називається абстракцією. Під абстракцією розуміється знання про деякі сторони об'єктів, а процес абстрагування – це сукупність розумових операцій, котрі ведуть до оде-

ржання такого результату, тобто абстракції. Прикладами абстракції можуть служити безліч понять, якими оперує фахівець не тільки в науці, але й у повсякденному житті: дерево, будинок, дорога, рідина і т.п. Основна функція абстракцій полягає в тому, що вони: дозволяють замінити в пізнанні порівняно складне простим, але простим, яке виражає в цьому складному основне; допомагають розібратися у всьому нескінченному різноманітті дійсності шляхом їхньої диференціації, шляхом виділення в них всіляких сторін і властивостей, шляхом установлення зв'язків і відносин між цими сторонами та властивостями, фіксації їх у процесі пізнання. Умовно виділяються чотири сходинки (щаблі) абстракції, одержуваної інформації: феноменологічна (описова); аналітикосинтетична; прогностична; аксіоматична. Щаблі абстракції – це міра науковості інформації. Процес абстрагування тісно пов'язаний з іншими методами дослідження, передусім з аналізом і синтезом.

Аналіз передбачає роздроблення цілого на складові елементи, тобто виділення ознак предмету для вивчення їх окремо як частини єдиного цілого. Строго проведений аналіз є серйозною гарантією логічності викладу матеріалу наукового дослідження. Гіпотетичний аналіз здійснюється за допомогою дедукції. Дедуктивна посилка дозволяє розробити певну версію причинного ряду, що пояснює наслідки. Це важливо для магістерського дослідження. Версія гіпотетичного характеру виправдана, якщо припущення містить реалістичну ідею, виходить із варіантів, один з яких містить істину. Розробка версій необхідна тоді, коли самі по собі факти не дають подання про причини явища. Тому виникає необхідність спочатку гіпотетично будувати аналіз. Для дослідників-початківців, якими є здобувачі вищої освіти бакалаврського та магістерського рівнів, можна рекомендувати наступний алгоритм аналізу:

- а) розробити об'єкт, який вивчається, або явище на частини і виявити зв'язки між частинами;
- б) виявити ознаки, властивості об'єкту;
- в) виявити схожість і відмінність цих ознак;
- г) розташувати об'єкти поодиночі або за декількома ознаками в послідовності убування або зростання цих ознак;
- д) співвіднести загальне із приватним, одиничним, особливим.

Такий алгоритм нагадує алгоритм для порівняння, тому, що аналіз і порівняння тісно пов'язані між собою. Уточнимо різницю між «ознакою» і «властивістю». Ознаками називаються риси схожості або відмінності предметів: показник, прикмета, знак, по якому можна пізнати, визначити що-небудь. Властивість – якість, ознака, що становить характерну особливість чого-небудь.

Аналіз і синтез виступають як важливі методи пізнання, коли вони використовуються в тісному взаємозв'язку. Для того щоб став можливим аналіз тієї або іншої речі, вона повинна бути зафіксована в нашій свідомості як деяке ціле, тобто попередньою умовою аналізу є цілісне, систематичне її сприйняття. І, навпаки, синтез можливий тоді, коли здійснений аналіз, коли виділені ті або інші сторони й елементи деякого цілого. Отже, *синтез* представляє собою з'єднання отриманих при аналізі частин в єдине ціле. Методи аналізу і синтезу в науковій творчості можуть приймати різні форми залежно від ступеня пізнання об'єкта, від глибини проникнення в його сутність. Науковці розрізняють:

- прямий або емпіричний аналіз і синтез;
- зворотний або елементарно-теоретичний аналіз і синтез;
- структурно-генетичний аналіз і синтез.

Прямий або емпіричний аналіз і синтез застосовуються на стадії поверхневого ознайомлення з об'єктом. При цьому здійснюються виокремлення частин об'єкта, виявлення його властивостей, найпростіші вимірювання, фіксація даних, які лежать на поверхні загального. *Зворотний або елементарно-теоретичний аналіз і синтез* використовуються для досягнення моментів сутності явища. Аналіз і синтез тут базуються на деяких теоретичних міркуваннях, в якості яких можуть виступати припущення про причинно-наслідковий зв'язок різних явищ, про дію якої-небудь закономірності. *Структурно-генетичний аналіз і синтез* дозволяють найбільш глибоко проникнути в сутність об'єкта. Цей вид аналізу й синтезу вимагає вичленовування в складному явищі таких елементів і ланок, котрі представляють саме головне, саме центральне в них, їх «клітинки», «ядро», що справляє вирішальний вплив на всі інші сторони сутності об'єкта.

Поняття *аналогія* (гр., *analogia* – відповідність), у більш широкому значенні, вживається як подібність, відповідність, подоба предметів й явищ. Пізнавальне значення аналогії обумовлюється тим, що вона виступає одним з активних методів дослідження переважно на початковому етапі процесу пізнання. Першим кроком у висновках за аналогією є порівняння. Воно дозволяє при порівнянні предметів виявити характер спільності і розходження між ними.

Аналогія є засобом конкретизації думки. Зміст аналогії полягає в тому, щоб знаходити невідомі ознаки, опираючись на раніш придбані знання в іншому, подібному з ним предметі або явищі, переносити інформацію від одного предмета на іншій на основі деякого співвідношення між ними. Залежно від характеру перенесення інформації розрізняються типи аналогій:

- *каузальна аналогія*, у якій аналогічними виявляються явища, породжувані однаковими причинами;
- *функціонально-структурна аналогія*, у якій структури систем ототожнюються на основі тотожності їхніх функцій;
- *структурно-функціональна аналогія*, у якій, навпаки, функції ототожнюються на основі тотожності структури.

Але слід враховувати одну досить істотну обставину. Чим більше подібності між порівнюваними предметами, тим менше евристична цінність аналогії. У теорії моделювання, наприклад, прийнято вважати, що занадто віддалена модель може ввести в оману, а занадто «точна» втрачає своє значення, стає марною.

До методу аналогії близький інший метод – екстраполяція. *Екстраполяція* – це поширення висновків, отриманих зі спостереження над однією частиною явища, на іншу його частину.

У магістерських роботах індукція і дедукція рідко позначаються як методи дослідження. Очевидно, тому, що їх вважають звичайними видами висновку. Між тим, вони є дуже важливими в дослідницькій практиці майбутніх істориків і політологів. *Індукція* – це спосіб міркування від більш приватних суджень до більш загального судження, установлення загальних правил і законів на підставі вивчення окремих фактів та явищ.

Вона починається з нагромадження знань про якнайбільше число в деякому однорідних предметів і явищ. Узагальнюючи подібні факти, дослідник робить твердження про приналежності даної ознаки всім предметам, які входять у даний клас. *Дедукція* – це спосіб міркування від загального судження до приватного судження, пізнання окремих фактів й явищ на підставі знання загальних законів і правил.

Різниця між індукцією й дедукцією в протилежній спрямованості ходу думки. Узагальнюючи емпіричний матеріал, що накопичено, індукція підготовляє ґрунт для висування припущень про причину досліджуваних явищ, а дедукція, теоретично обґрунтовуючи отримані індуктивним шляхом висновки, зменшує їхній гіпотетичний характер і перетворює в достовірне знання. Розрізняють повну і неповну індукцію. Повна індукція полягає в розгляді кожного випадку, кожного предмету, що входить в клас явищ, і оскільки окремих випадків безліч, узагальнення робиться на основі вивчення типових випадків. Неповна індукція має місце, коли висновок про клас предметів робиться виходячи з розгляду лише деяких предметів даного класу. В цьому випадку аналізуються їх суттєві ознаки, зв'язки і тому подібне. Неповна індукція має широке застосування, але вона не дає достовірного висновку. Дедукція вважається найкоротшим шляхом до пізнання, у цьому її характерна перевага.

Структурно дедукція складається з трьох суджень:

- загального положення, іменованого великою посилкою;
- пов'язаного з ним судження, що призводить до його застосування і відомого за назвою малої посилки;
- висновку.

Абдукція – спосіб міркування від наявних даних до гіпотези, що пояснює або оцінює їх краще, ніж альтернативні гіпотези. Є інший варіант визначення: абдукція – це міркування, що здійснюється на підставі інформації, що описує певні факти або дані й приводить до гіпотези. Звичайна індукція просто перераховує факти, що мають деяку загальну ознаку, але не пояснює їх. Абдуктивне міркування широко використовується й у повсякденному мисленні, у всіх випадках, коли доводиться звертатися до гіпотез.

Використання абдукції має більш складний характер, тому що в ній:

- у якості посилки для висновку можуть виступати як емпіричні факти, так і засновані на них узагальнення й емпіричні гіпотези;
- рівень пояснення фактів зростає в міру переходу від емпіричних гіпотез до теоретичних.

Абдукція вважається деякими вітчизняними і закордонними авторами універсальною логічною схемою пошуку пояснювальних гіпотез і головна відмінність абдукції від таких традиційних форм умовиводів, як індукція й дедукція, вони бачать у її орієнтації на пояснення досліджуваних фактів. Саме виявлення нових фактів змушує в повсякденному житті робити припущення, а в науці – більш обґрунтовані гіпотези, які пояснюють ці факти. В абдуктивному висновку дедукція та індукція виступають спільно, тобто дедукція служить для виведення наслідків із гіпотези, запропонованої для пояснення нових фактів, а індукція – підтверджує або спростовує цю гіпотезу й тим самим корегує її. Звідси стає очевидним, що абдукція представляє собою процес, у ході якого відбувається модифікація й корекція гіпотез.

Моделювання – особливий і досить універсальний метод наукового пізнання, що припускає вивчення об'єкта (оригіналу) шляхом створення і дослідження його копії (моделі), що заміщає оригінал із певних сторін, котрі цікавлять дослідника. Моделювання – це метод створення й дослідження моделі. Визначення «модель» має декілька значень. *Модель* (ф. modffle, i. modello):

- 1) зразок;
- 2) відтворення предмета в зменшеному або збільшеному вигляді;
- 3) предмет винаходу в мистецтві, натурщик, натурниця, що позують перед художником;
- 4) у ливарній справі – зразок того предмета, який потрібно відлити;
- 5) геометричне креслення, що дає наочне уявлення про який-небудь фізичний об'єкт або процес.

У процесі пізнання модель виступає, насамперед, як джерело інформації про оригінал і служить засобом її фіксації. Однак не слід бачити сутність моделі у її подібності з оригіналом. Моделі – це такі аналоги, що

суттєво подібні оригіналу, а відмінності не суттєві відповідно умов конкретної пізнавальної задачі. Наукова модель – це подумки представлена або матеріально реалізована система, що адекватно відображає предмет дослідження і здатна заміщати його настільки, що вивчення моделі дозволяє одержувати нову інформацію про об'єкт. За допомогою моделей можуть досліджуватися будь-які об'єкти. Але принципова неповнота, фрагментарність моделей не дозволяє одержувати цілковитого знання про оригінал. Тільки в сполученні з іншими методами пізнання й у сполученні з безпосереднім дослідженням оригіналу метод моделювання може бути плідним.

Головна перевага моделювання – цілісність подання інформації. *Моделювання* служить трьом цілям:

- а) евристичній – для класифікації, позначення, знаходження нових законів, побудови нових теорій й інтерпретації отриманих даних;
- б) обчислювальної – для вирішення обчислювальних проблем за допомогою моделей;
- в) експериментальної – для вирішення проблеми емпіричної перевірки (верифікації) гіпотези за допомогою оперування з тими або іншими моделями.

Принцип холізму орієнтує дослідника, з одного боку, на необхідність цілісного вивчення предмета дослідження, а з другого – на вивчення досліджуваної реальності як ієрархії «цілісностей», які не зводяться до складових її частин. У цьому розумінні з таких частин має бути сформувався відчуття цілого як контексту.

Метод когнітивної історії окреслює дослідницький шлях, який починається в точці доступу в базову комунікаційну систему опосередкованої передачі інформації – звернення до інтелектуального продукту, твору, джерела інформації, і завершується розкриттям інформаційного ресурсу в усій його повноті та достовірності, ресурсу, який розкриває можливості людського мислення в даному конкретному випадку.

До загальнонаукових принципів і методів дослідження належать – історичний, термінологічний, функціональний, системний, синергетичний, інформаційний, культурологічний, аксіологічний (ціннісний), соціо-

культурний, пізнавальний або когнітивний, моделювання та ін. Зокрема, *принцип історизму* дозволяє розглядати об'єкт вивчення від його виникнення і розвитку до зникнення, знищення тощо. З його допомогою досліджується виникнення, формування, розвиток процесів і подій у хронологічній послідовності з метою виявлення внутрішніх і зовнішніх зв'язків, закономірностей та суперечностей. *Термінологічний принцип* передбачає вивчення термінів і позначуваних ними понять, розробку або уточнення змісту та обсягу понять, встановлення взаємозв'язку і субординації понять, їх місце в понятійному апараті теорії, на базі якої ґрунтується дослідження. Слід застосовувати певні *правила визначення понять*. По-перше, правило співрозмірності вимагає, щоб обсяг визначуваного поняття відповідав обсягу поняття, яке визначає, тобто ці поняття мають бути тотожними. По-друге, нове поняття не повинне бути тавтологічним. По-третє, поняття має бути чітким і однозначним. Якщо в процесі визначення поняття важко вказати одну ознаку, називають декілька ознак, достатніх для розкриття специфіки його обсягу і змісту. Дійсно наукове визначення складних явищ і фактів не може бути обмежене формальнологічними вимогами. Воно має містити оцінку визначуваних фактів, об'єктів, явищ, органічно ввійти в чинну терміносистему науки.

У межах *функціонального підходу* виділяються структурно-функціональний, що полягає у виділенні в системних об'єктах відповідних структурних елементів (компонентів, підсистем) та визначенні їх ролі (функцій) у системі; системно-діяльнісний підхід, який вказує на певний компонентний склад людської діяльності (потреба – суб'єкт – об'єкт – процеси – умови – результат...) та системно-генетичний принцип, який полягає в розкритті умов зародження, розвитку та перетворення системи.

Значення *системного підходу* полягає в тому, що він дозволяє комплексно розглядати великі і складні об'єкти (системи) як одне ціле, яке складається з елементів і частин. Для цього застосовуються: цілісність, структурність, взаємозв'язок із зовнішнім середовищем, ієрархічність, цілеспрямованість тощо. *Основною ознакою системи є наявність:*

- 1) найпростіших одиниць – елементів, які її складають;
- 2) підсистем – результатів взаємодії елементів;

- 3) компонентів – результатів взаємодії підсистем, які можна розглядати у відносній ізольованості, поза зв'язками з іншими процесами та явищами;
- 4) внутрішньої структури зв'язків між компонентами, а також їх підсистемами;
- 5) певного рівня цілісності, ознакою якої є те, що система завдяки взаємодії компонентів одержує інтегральний результат;
- 6) системоутворювальних зв'язків, які об'єднують компоненти і підсистеми як частини в єдину систему;
- 7) зв'язку з іншими системами зовнішнього середовища.

Можна використовувати такі методологічні принципи, що забезпечують системну спрямованість наукового дослідження і практичного пізнання об'єкта: принцип цілісності, за яким досліджуваний об'єкт виступає як дещо розчленоване на окремі частини, органічно інтегровані в єдине ціле; принцип примату цілого над складовими частинами, який означає, що функції окремих компонентів і підсистем підпорядковані функції системи в цілому і її меті; принцип ієрархічності, який постулює підпорядкованість компонентів і підсистем системі в цілому, а також підпорядкованість систем нижчого рівня системам більш високого рівня, у результаті чого предметна галузь теорії набуває ознак ієрархічної метасистеми; принцип структурності, який визначає спосіб закономірного зв'язку між виділеними частинами цілого, що забезпечує єдність системи, зумовлює особливості її внутрішньої будови; принцип самоорганізації, який означає, що динамічна система іманентно здатна самостійно підтримувати, відтворювати або вдосконалювати рівень своєї організації за зміни внутрішніх чи зовнішніх умов її існування та функціонування для підвищення стійкості, збереження цілісності, забезпечення ефективних дій чи розвитку; принцип взаємозв'язку із зовнішнім середовищем, за яким жодна з систем не може бути самодостатньою, вона має змінюватися й удосконалюватися під впливом зовнішнього середовища.

Орієнтація на системний підхід у дослідженні (структура, взаємозв'язки елементів і явищ, їх підпорядкованість, ієрархія, функціонування, цілісність розвитку, динаміка системи, сутність та особливості, чинники й умови) виправдана тоді, коли поставлено завдання вивчити

сутність явища, процесу. В системному дослідженні аналізований об'єкт розглядають як певну множину елементів, взаємозв'язок яких зумовлює цілісні властивості цієї множини. Основний акцент роблять на виявленні різноманітності зв'язків і відношень, що мають місце як усередині досліджуваного об'єкта, так і в його взаємодії із зовнішнім середовищем. Властивості об'єкта як цілісної системи визначені не тільки і не стільки сумарними властивостями його окремих елементів чи підсистем, скільки специфікою його структури, особливими системоутворюючими, інтегративними зв'язками досліджуваного об'єкта.

У рамках системного принципу виділяють структурно-функціональний, системно-діяльнісний, системно-генетичний та інші підходи. **Сутність структурно-функціонального підходу** полягає у виділенні в системних об'єктах структурних елементів (компонентів, підсистем) і визначенні їх ролі (функцій) у системі. Елементи і зв'язки між ними утворюють структуру системи. Кожний елемент виконує свої специфічні функції, які «працюють» на загальносистемні функції. Структура характеризує систему в статичному аспекті, функції – у динамічному. Між ними є певна залежність. Рівень цілісності системи залежить від ступеня відповідності її структури і функцій головній меті системи. Структуризація об'єкта – необхідна умова його вивчення. Аналіз структури здійснюють за допомогою методу класифікації – багатоступеневого, послідовного поділу досліджуваної системи з метою систематизувати, поглибити й отримати нові знання щодо її будови, складу елементів, підсистем, компонентів, особливостей внутрішніх і зовнішніх зв'язків. Сутність процесу чи явища як системи виявляється в його структурі, однак реалізується в його функціях (ролях, призначенні). Це дозволяє розглядати систему як структурно-функціональну цілісність, у якій кожний елемент (підсистема, компонент) має певне функціональне призначення, що повинне узгоджуватися із загальними цілями системи в цілому. Рівень цілісності системи залежить від рівня відповідності її структури і функцій головній меті системи.

У межах **структурно-функціонального підходу** можна досліджувати сутнісно-функціональну, функціонально-генетичну та функціонально-логічну структури системи. Перша з них дозволяє виявляти субстан-

ційні елементи, підсистеми та компоненти системи, їх сутнісні зв'язки та основні функції. Друга розкриває внутрішні закономірності розвитку і функціонування системи (від простого до складного, від нижчого до вищого, від генетично вихідного до генетично похідного, включаючи в «знятому» вигляді моменти попереднього функціонування за відносної самостійності системи). Третя допомагає з'ясувати логічно можливі відношення між функціями системи: відношення переваги, домінування, підпорядкованості (основна і допоміжні функції); функціональної рівнозначності, або еквівалентності; відношення сполучення (поєднання) (комбінована функція) та ін.

Відповідно до *структурно-функціонального підходу* створюють моделі (описові, математичні, графічні) досліджуваної системи. Загальнонауковою методологією вивчення об'єкта дослідження є системно-діяльнісний підхід. Він вказує на певний компонентний склад людської діяльності. Серед найважливіших її компонентів такі: потреба – суб'єкт – об'єкт – процеси – умови – результат. Це дає можливість комплексно дослідити будь-яку сферу людської діяльності. Основою діяльнісного підходу є категорія предметної діяльності людини (групи людей, соціуму в цілому). Діяльність людини можна розглядати в широкому значенні цього слова – як динамічну систему взаємодії людини із зовнішнім середовищем, а також у вузькому, конкретному – як специфічну професійну, наукову, навчальну тощо форму активності людини, у якій вона досягає свідомо поставлених цілей, що формуються в результаті появи певних потреб. У процесі діяльності людина виступає як суб'єкт, а її дії спрямовані на зміни діяльності в ході її здійснення.

Завдання діяльності – це потреба, яка з'являється за певних умов і може бути реалізована завдяки певній структурі діяльності, до якої належать: по-перше, предмет діяльності – елементи зовнішнього середовища, які має суб'єкт до початку своєї діяльності і які підлягають трансформації в продукт діяльності; по-друге, засіб діяльності – об'єкт, що опосередковує вплив суб'єкта на предмет діяльності (те, що звичайно називають знаряддям праці), і стимули, використовувані в певному виді діяльності; по-третє, процедури діяльності – технології (способи, методи) одержання бажаного продукту; по-четверте, умови діяльності – ха-

рактеристика оточення суб'єкта в процесі діяльності, соціальні умови, просторові та часові чинники тощо; по-п'яте, продукт діяльності – те, що становить результат трансформації предмета в процесі діяльності.

Зміст *системно-генетичного підходу* полягає в розкритті умов зародження, розвитку і перетворення системи. Будь-яка система не є незмінна, раз і назавжди задана. Вона не абсолютна, не вічна головним чином тому, що їй притаманні внутрішні протиріччя. Кожна система не тільки функціонує, але й рухається, розвивається; вона має початок, переживає час свого зародження й становлення, розвитку й розквіту, занепаду й загибелі. Це означає, що час є неодмінним атрибутом системи, що будь-яка система історична.

Важливим є *синергетичний метод дослідження*, сутність якого полягає у вивченні процесів самоорганізації й становлення нових упорядкованих структур. Він реалізований у дослідженні систем різної природи: фізичних, біологічних, соціальних, когнітивних, інформаційних, екологічних та ін. Предмет синергетики – це механізми спонтанного формування і збереження складних систем, зокрема тих, які знаходяться в стані стійкої нерівноваги із зовнішнім середовищем. У цьому випадку до сфери його вивчення потрапляють нелінійні ефекти еволюції систем будь-якого типу, кризи і біфуркації – нестійкі фази існування, які передбачають множинність сценаріїв подальшого розвитку. Завдяки використанню синергетичного підходу образ світу постає як сукупність нелінійних процесів. Він допомагає з'ясувати, як і чому хаос виступає чинником творення, конструктивним механізмом еволюції, як з хаосу власними силами може розвиватися нова організація. Інструментарій синергетичного підходу дає змогу визначити наступне:

- 1) складноорганізованим системам неможливо нав'язати напрями і шляхи розвитку, можна лише сприяти (через слабкі впливи) процесу самоорганізації;
- 2) неможливо досягти одночасного поліпшення відразу всіх важливих показників системи;
- 3) у разі кількох станів рівноваги еволюційний розвиток системи відбувається за лінійного зростання ентропії (невизначеності ситуації);
- 4) для складних систем існує декілька альтернативних шляхів розвитку;

- 5) кожний елемент системи несе інформацію про результат майбутньої взаємодії з іншими елементами;
- 6) складна нелінійна система в процесі розвитку проходить через критичні точки (точки біфуркації), у яких відбувається розгалуження системи через вибір одного з рівнозначних напрямів її подальшої самоорганізації;
- 7) керувати розвитком складних систем можна лише в точках їх біфуркації за допомогою легких поштовхів, сума яких має бути достатньою для появи резонансу – відповідної амплітуди коливань як усередині системи, так і відносно впливів зовнішнього середовища. Історик, культуролог, політолог, економіст, який мислить «синергетично», уже не може оцінювати те чи інше рішення через прямолінійне порівняння попереднього та наступного станів: він має порівняти реальний перебіг наступних подій з імовірним ходом подій за альтернативного ключового рішення.

Для ефективного застосування синергетичного підходу необхідно:

- а) виділити та схарактеризувати (у поняттях формальної логіки) складну систему або процес, що потребує синергетичного впливу;
- б) дослідити стратегію розвитку системи, описати можливі рівні її вільності, тобто рівноможливі напрями і шляхи її розвитку;
- в) здійснити факторний аналіз можливих шляхів самоорганізації системи або процесу;
- г) визначити мету або бажаний результат (у яких конкретно аспектах необхідно змінити стан певної системи);
- д) розробити номенклатуру (перелік) слабких впливів, що сприятимуть самоорганізації хаотичної системи, а також тактику їх застосування;
- е) правильно визначити критичний момент біфуркації досліджуваної системи.

Комплекс синергетичних категорій щодо моделей самоорганізації в науках про людину й суспільство допомагає по-новому осмислити традиційні проблеми антропології, історії, культурології, соціальної психології та етики, розкриваючи при цьому маловідомі причинні залежності. Синергетика як теорія самоорганізації дає ключ до розуміння не лише механізмів нестабільності, але й механізмів стійкості складних систем.

Інформаційний підхід полягає в тому, що в ході вивчення будь-якого об'єкта, процесу чи явища в суспільному житті перш за все виявляють найхарактерніші для нього інформаційні аспекти. В основі інформаційного підходу лежить принцип інформаційності, згідно з яким:

- 1) інформація є універсальною, фундаментальною категорією;
- 2) практично всі процеси і явища мають інформаційну основу;
- 3) інформація – це носій змісту всіх процесів, що відбуваються в природі та суспільстві;
- 4) усі наявні в природі та суспільстві взаємозв'язки мають інформаційний характер.

Усвідомлення всеосяжності інформації в суспільстві є об'єктивною підставою нового фундаментального методу наукового пізнання – інформаційного підходу, який дає змогу дослідити об'єкти, процеси і явища з інформаційного погляду, виявити нові якості, важливі для розуміння їх сутності та можливих напрямів розвитку на основі знання загальних властивостей і закономірностей інформаційних процесів.

Особливо плідним інформаційний підхід виявляється в дослідженні суспільства, людської діяльності. Його основним інтелектуальним продуктом є документи, інформація, знання. Основний дослідний актив інформаційного підходу – це те, що всі об'єкти, процеси та явища є за своєю сутністю інформаційні, оскільки пов'язані зі створенням, накопиченням, обміном або використанням інформації (відомостей, знання) для здійснення соціальної комунікації. Для дослідника інформаційна діяльність є одним з обов'язкових елементів наукового дослідження, наприклад огляду наукової літератури за темою дослідження, спостереження, експерименту чи теоретичного умовиводу, одним з основних способів досягнення мети і виконання завдань наукового дослідження, забезпечення достовірності його положень, висновків і рекомендацій. Інформаційний підхід має великі евристичні можливості щодо вивчення специфіки інформаційних потоків (масивів, ресурсів, продуктів і послуг) та інформаційних потреб досліджуваної предметної галузі через знання законів, функцій, властивостей інформації як змісту повідомлень чи засобу соціальної комунікації (документальної, інформаційної, когнітивної).

Культурологічний підхід дає можливість вивчити безліч природних, соціальних, екологічних, економічних, педагогічних, інформаційних та інших об'єктів і явищ як культурологічний феномен. Вихідне положення культурологічного підходу – розгляд сучасного світу як багаторівневої ієрархічної системи «культура», що складається з трьох основних відносно самостійних підсистем: системи «природа», системи «людина» і системи «суспільство». Кожну з підсистем можна дослідити як культурний феномен. Особливе значення має дослідно-пізнавальний потенціал культури для вивчення людини і суспільства. Культурологічний підхід інтегрує дослідний потенціал, накопичений низкою наук, які вивчають культуру і реалізує прагнення до аналізу предмета дослідження як культурного феномену. У межах культурологічного підходу культуру розглядають як систему, що функціонує у взаємодії таких її складників: об'єктивної (будь-які культурні об'єкти) і суб'єктивної («зліпок» культури і свідомості) форм; раціонального й емоційно-чуттєвого складників; культурно-новаційних механізмів проникнення культури в усі сфери людської діяльності; процесів створення, поширення (трансляції) і «присвоєння» культурних цінностей тощо.

Дослідний потенціал **культурологічного підходу** полягає:

- а) виборі для досягнення мети і виконання завдань дослідження найбільш відповідного визначення культури;
- б) розгляді процесів і явищ як феноменів культури;
- в) використанні найсуттєвіших ознак культури, її субстанціональних елементів, аксіологічних, функціональних, інструментальних та інших можливостей;
- г) використанні теоретичних досягнень культурології та її основних складників: історичної, фундаментальної, прикладної культурології, антропології.

Культурологічне пізнання і перетворення процесів і явищ зумовлене об'єктивним поділом культури на матеріальну і духовну, тісним зв'язком із нею особистості та суспільства. В межах культурологічного підходу акцентується увага на єдності культури та соціальності, етнографії, соціології, історичної і психологічної антропології, теорії соціальної комунікації тощо.

Соціокультурний підхід сконцентрований перш за все: на стратегічних соціальних цілях історичного відтворення суспільства з його національною культурною специфікою і на системних характеристиках культурноціннісних комплексів (як традиційних, так і нових) соціальної адекватності та культурної компетентності нових членів цього суспільства. Його застосування забезпечує багатофакторний підхід до вивчення соціокультурного середовища (простору), механізмів зв'язку «соціальної» і «культурної» систем.

Аксіологічний (ціннісний) підхід ґрунтується на понятті цінності й дає можливість з'ясувати якості і властивості предметів, явищ, процесів, здатних задовольнити потреби окремої особистості і певного суспільства, а також ідеї й спонукання у вигляді норми та ідеалу. Цінності – це перевага певних смислів і побудованих на їх основі способів поведінки. До цінностей суспільства належать лише ті позитивно значущі явища і їх властивості, що пов'язані з соціальним прогресом. Фундаментальними є гуманістичні, або загальнолюдські, цінності: життя, здоров'я, любов, освіта, праця, творчість, краса тощо. Системи цінностей є в кожній культурі, суспільстві, державі, професії, у кожній особистості. В історичній науці аксіологічному осмисленню підлягають матеріальні і духовні цінності минулого.

Пізнавальний або когнітивний підхід забезпечує досягнення розумом дослідника явища об'єктивної дійсності за притаманними ознаками та прикметами; формування істинного уявлення про нього. Він особливо ефективний при вивченні динаміки суспільного розвитку, обґрунтуванні провідної ролі знання в поведінці індивіда. Пізнавальний принцип у методології не має чітко окреслених меж, можливості його застосування визначені специфікою галузі. Особливе місце займають дослідження рівня когнітивних структур соціальних груп і їх вмотивованості в процесі визначення інформаційно-пізнавальних потреб.

Для вивчення внутрішніх і зовнішніх зв'язків об'єкта дослідження істотне значення має **метод моделювання**. За його допомогою вивчають ті процеси і явища, які не підлягають безпосередньому вивченню. Метод моделювання є ефективним засобом виявлення суттєвих ознак явищ і процесів з допомогою моделі (концептуальної, вербальної, мате-

матичної, графічної тощо). Під моделлю розуміють уявну або матеріальну систему, що, відображаючи або відтворюючи об'єкт дослідження, може замінити його так, що її вивчення дозволить отримати нову інформацію про нього. *Метод моделювання* має таку структуру:

- а) постановка задачі;
- б) створення або вибір моделі;
- в) дослідження моделі;
- г) переведення знань із моделі на оригінал.

Для істориків і політологів важливим є застосування у наукових дослідженнях кількісно-якісних методів, поширених у різних галузях науки. До них належать *наукометрія, бібліометрія, інформометрія*. **Наукометрія** – це система вивчення наукового, конструктивного знання за допомогою кількісних методів. Тобто в наукометрії вимірюють тільки ті об'єктивні кількісні закономірності, які справді визначають досягнутий наукою рівень її розвитку. Бібліометрія – метод кількісного дослідження друкованих документів у вигляді матеріальних об'єктів або бібліографічних одиниць, а також замінників тих чи інших. Вона дає змогу простежити динаміку окремих об'єктів науки: публікації авторів, їх розподіл за країнами, рубриками наукових журналів, рівень цитування та ін.

Інформометрія вивчає математичні, статистичні методи і моделі та їх застосування для кількісного аналізу структури й особливостей наукової інформації, закономірностей процесів наукової комунікації, включаючи виявлення самих цих закономірностей. Характерною особливістю інформометрії є те, що її основна мета – одержання наукового знання безпосередньо з інформації.

Кожна галузь науки, в тому числі історична та політологічна, має власні, специфічні або *галузеві підходи* до розв'язання дослідницьких задач, застосування яких дозволяє звертатись до загальновизнаних концепцій у тій чи іншій галузі науки та їх загальновизнаних авторитетів. Конкретнонаукова методологія – це сукупність ідей або специфічних методів певної науки, які є базою для вирішення конкретної дослідної проблеми; це наукові концепції, на які спирається певний дослідник. Рівень конкретнонаукової методології передбачає звернення до загальнови-

знаних концепцій провідних учених і визнаних у певній галузі науки дослідників.

Визначення методологічних основ дослідження варто здійснити за такими напрямками:

- вивчення наукових праць відомих учених, які застосовували загальнонаукову методологію для дослідження конкретної галузі науки;
- аналіз наукових праць провідних учених, які одночасно із загальними проблемами своєї галузі досліджували конкретні питання цієї галузі;
- узагальнення ідей науковців, які безпосередньо вивчали певну проблему;
- дослідження специфічних підходів до вирішення конкретної проблеми професіоналами-практиками, які не лише розробили, а й реалізували на практиці свої ідеї;
- аналіз концепцій у певній сфері наукової і практичної діяльності українських учених і практиків;
- вивчення наукових праць зарубіжних учених і практиків.

У числі напрямів пошуків методологічних основ дослідження варто виділити: вивчення наукових праць відомих учених, які застосовували загальнонаукову методологію; аналіз наукових праць провідних учених, які досліджували напрям, проблему тощо; узагальнення ідей науковців, які безпосередньо вивчали дану проблему; проведення досліджень специфічних підходів для вирішення цієї проблеми професіоналами-практиками, які не лише розробили, а й реалізували на практиці свої ідеї і т.п.; аналіз концепцій наукової та практичної діяльності учених і практиків; вивчення наукових праць зарубіжних учених і практиків.

Конкретно-наукова методологія – це сукупність ідей або специфічних методів науки, які є базою для розв’язання конкретної дослідницької проблеми. Отже, методологія наукової роботи – це система поглядів, система опису певного предмета або явища щодо його побудови, функціонування, що сприяє його розумінню, тлумаченню, вивченню головних ідей.

З огляду на методологічні основи наукового дослідження необхідно чітко відповісти на запитання: про передбачувану провідну наукову ідею; сутність явища (об’єкта, предмета дослідження); суперечності, що

виникають у процесі чи явищі; стадії, етапи розвитку (або тенденції). Це й становить наукову концепцію дослідження.

Концепція – це система поглядів, система опису певного предмета або явища, стосовна його будови, функціонування, що сприяє його розумінню, тлумаченню, вивченню головних ідей. Концепція має надзвичайно важливе значення, оскільки це єдиний, визначальний задум, головна ідея наукового дослідження.

Суто історичні методологічні принципи, що впливають із сутності історичної чи політологічної науки. По-перше, це принцип конкретності, за яким кожен історичну подію слід розглядати в конкретній формі, в конкретному просторі й часі. По-друге, це принцип опори на історичні джерела, за яким історик зобов'язаний формулювати свої судження й висновки на основі історичних джерел. По-третє, оскільки основна специфіка історичної науки полягає в тому, що її об'єктом є минуле, то головним історичним принципом є принцип історизму, який має дві складові: 1. Аналіз фактів, явищ, поведінки історичних персонажів з урахуванням конкретної історичної епохи, її законів, етичних норм, традицій. Порушення цього принципу не тільки призводить до неправильних і упереджених наукових висновків, але й часто-густо використовується в політичних цілях, що дає підставу іменувати історію політикою, що повернутою в минуле. 2. Відтворення духу тієї чи іншої епохи, проникнення в атмосферу, в якій відбувалися явища, події та процеси. Означеним принципом володіли й керувалися «корифеї» української історичної науки. На жаль, за радянської доби у вітчизняній історіографії, хоча й заявлялося про необхідність дотримання принципу історизму, однак насправді мало хто ним керувався. Не стільки прагнули зобразити минуле життя, скільки переймалися констатацією фактів і визначенням рушійних сил, причин, передумов, наслідків тих чи інших подій. Значною мірою ігнорувалися художньо-літературні вимоги до історичних творів. Якимось було за-буто, що історія – це не тільки дослідження історичних фактів і процесів, а насамперед зображення суспільства в певну історичну епоху, написання портретів «Героїв історії». Недооцінювалися фактори емоційного впливу історичного твору на читача. Ігнорувалося те що, на відміну від інших наук, історичний твір мусить бути цікавим і привабливим не тіль-

ки для професіоналів, але й для пересічного читача. Дотримання принципу історизму перетворює соціально-економічну та суспільно-політичну історію на історією минувшини. Саме тому цьому принципові слід приділяти основну увагу.

2.3. КОНКРЕТНО-ІСТОРИЧНІ МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

В історичному та політологічному дослідженні ключове значення мають конкретно-історичні методи: історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний, історико-критичний, історико-хронологічний, історико-функціональний, історико-ретроспективний, історико-термінологічний та ін.

До найбільш поширених в історичних дослідженнях належить **історико-генетичний метод**. Сутність його полягає у послідовному розкритті властивостей, функцій і змін досліджуваної реальності минулого в процесі її історичного руху. Він націлює дослідника на аналіз процесів, явищ, подій, фактів історичного минулого та виявлення причинно-наслідкових зв'язків між ними, дозволяє описати властивості та функції явищ, подій, фактів в процесі їх наукової реконструкції. Цей метод дозволяє найбільшою мірою наблизитися до відтворення реальної історії об'єкта дослідження. При цьому історичне явище відображається у найбільш конкретній формі. Завдяки його застосуванню пізнання йде послідовно від одиничного до особливого, а потім – до загального. За природою генетичний метод є аналітично-індуктивним, а за формою вираження інформації – описовим. Історико-генетичний метод дозволяє показати причинно-наслідкові зв'язки, закономірності історичного буття в їх безпосередності, а історичні події та особистості охарактеризувати в їх індивідуальності та виразності.

Істотне місце в дослідницькій діяльності здобувачів вищої освіти з історичних спеціальностей посідає **історико-порівняльний метод**, особливо якщо його застосовувати на професійному рівні. Його логічною основою є аналогія чи подібність предметів і явищ. Однак аналогія не є достатньою для пояснення подібності. Для цього необхідний глибокий

науковий аналіз. Такий аналіз може бути зроблений з допомогою порівнянь. Його передумовою є те, що багато природних і соціальних явищ повторяється. Завдання дослідника – з'ясувати і зрозуміти причини цієї повторюваності. Більшість істориків має справу з індивідуальними явищами минулого. Проте важливо виявити загальні закономірності розвитку різних культурних явищ.

Слід підкреслити, що в літературі виділяється **п'ять функцій історико-порівняльного методу**: парадигматичну, аналогічну, узагальнюючу, індивідуалізуючу і синтетичну. По-перше, тільки цей метод дозволяє встановити масштаб і значення тієї чи іншої події, її справжнє місце в ланцюзі та ієрархії історичних подій. По-друге, порівняння дає можливість глибше усвідомити сутність явищ. По-третє, здійснюючи порівняння, дослідник, виходить за межі вузької теми, залучає додатковий емпіричний матеріал і зрештою розширює свій науковий кругозір, творчий діапазон. Останній є одним з головних показників наукової кваліфікації дослідника. Показовою в цьому плані є дванадцятитомна праця видатного британського історика Арнольда Тойнбі «Дослідження історії», в якій послідовно і логічно здійснено вмотивований опис природи та структури історичного досвіду людського роду, причому теоретичні схеми проілюстровано і обґрунтовано на кожному етапі різноманітними прикладами, взятими з усіх періодів давноминулої та сучасної людської історії. По-четверте, історико-порівняльний метод сприяє діалектичному погляду на явища й процеси, оскільки націлений на розгляд їх у протиріччях і у розвитку. Історико-порівняльний метод взаємодіє з діалектичним методом. Адже протиріччя не можна розкрити інакше, як через порівняння. Ефективне використання історико-порівняльного методу не можна зробити без розуміння гегелівського закону скасування скасування, за яким, зокрема, кожний етап суспільного розвитку є запереченням того, що віджило себе зі збереженням всього позитивного, здатного розвиватися, щоб згодом, на новому вітку розвитку повернутися до низки скасованих властивостей у їх більш досконалому вигляді. Тож виявлення спільного й окремого, позитивного й негативного, живого й мертвого на різних вітках спіралі суспільного розвитку відкриває широкі можливості використання історико-порівняльного методу. Без діалектики історико-

порівняльний метод схожий з методом сліпого, який блукає на незнайомій місцевості в пошуках потрібної стежини.

Використання історико-порівняльного методу вимагає від дослідника дотримання таких основних історичних методологічних принципів:

1. Оперувати не поодинокими, підібраними, вигідними фактами, а всією сукупністю різноманітних і іноді суперечливих фактів, адже навіть найбільш очевидні факти, вихоплені з контексту подій, можуть дати хибну картину (принцип системності).
2. Уникати політичної, ідеологічної, релігійно-конфесійної та іншої кон'юнктури і водночас враховувати суб'єктивну складову будь-яких історичних творів і письмових джерел (принцип об'єктивності). Адже яким би чесним і принциповим не був історик, усе одно в його творах відбиватимуться політичні, національні, ідеологічні релігійні, партійні та інші уподобання та особливості. Що це саме так, достатньо порівняти, як трактують ті чи інші історичні події вітчизняні історики нині і за радянських часів.
3. Аналізуючи факти, явища, поведінку історичних персонажів, брати до уваги конкретну історичну епоху, її закони, етичні норми, традиції (принцип історизму).
4. При порівнянні явищ і процесів враховувати конкретні історичні умови й обставини, не робити висновків про їх ідентичність на основі зовнішньої, випадкової схожості.
5. Для порівнювання брати факти, що перебувають в одному часовому вимірі, якщо порівняння здійснюється по горизонталі, й, навпаки, слід порівнювати однотипні явища, якщо порівняння здійснюється по вертикалі, тобто в різних часових межах (принцип порівняльності).

Отже, у певному сенсі історичні принципи виступають як різні грані ідеалу, до якого слід прагнути історика, а відтак і в якості критеріїв оцінювання ефективності, доцільності, правильності, коректності використання порівняльного методу. Водночас виявленні в процесі порівняння аналогії не є доказом. Вони лише знаряддя дослідника. Або, якщо їх розглядати в динаміці, – маяки, що визначають курс до істинного знання. Особливість порівняльно-історичного методу полягає в тому, що він потребує використання інших загальнонаукових і спеціально-історичних методів.

Не менш важливим у дослідницькій діяльності майбутніх істориків є застосування історико-типологічного методу. **Сутність історико-типологічного методу** полягає в наступному. Кожен тип історичного явища або процесу має свій набір ознак. Якщо ми об'єднуємо досліджувану нами сукупність фактів у певне явище чи процес і відносимо до відповідного типу, то відразу отримуємо своєрідну матрицю, на основі якої їх треба досліджувати та описувати. Історичний матеріал організовується по вже апробованій, визнаній вченими схемі. Ми знаємо, які питання ставити, які джерела шукати, де шукати на них відповіді, які проблеми виявляти і т. п.

Об'єктивна основа цього методу полягає в тому, що у суспільно-історичному процесі, з одного боку, розрізняються, а з іншого – тісно взаємопов'язані одиничне і особливе, загальне. Тому важливим завданням пізнання історичних явищ, розкриття їх сутності постає виявлення того єдиного, яке було притаманне розмаїттю тих чи інших поєднань індивідуального (одиничного). Минуле в усіх його проявах – безперервний динамічний процес. Він представляє собою не просту послідовність подій у часі, а зміну одних якісних станів іншими, має свої істотно відмінні стадії. Виділення цих стадій також є важливим завданням у вивченні історичного розвитку.

Перевага історико-типологічного методу полягає в тому, що завдяки йому створюється можливість отримати готові дослідні схеми, методики і системи дослідження тих чи інших історичних явищ і процесів. Тим самим значно спрощується робота над конкретною темою, оскільки не потрібно щоразу придумувати методику вивчення історичного сюжету. Важливо його типологізувати – і далі можна застосовувати вже відомі і визнані в науковому історичному співтоваристві підходи до дослідження подібного типу.

В числі базових в історичних і політологічних дослідженнях **застосовується історико-системний метод**. Цей метод витікає з розуміння системи як сукупності взаємопов'язаних елементів. Його використання пов'язане з необхідністю поглибленого вивчення обраної проблеми та її розкриття з точки зору внутрішніх механізмів функціонування суспільних систем. Застосування цього методу передбачає розгляд кількох головних

завдань: по-перше, виокремлення елементів, які входять до системи; по-друге, аналіз характеру відносин між елементами (горизонтальні, ієрархічні); по-третє, вивчення взаємодії системи із зовнішнім середовищем.

Основою застосування даного методу в історії є єдність у суспільно-історичному розвитку одиничного, особливого і загального. Реально і конкретно ця єдність виступає в історичних системах різного рівня. Функціонування і розвиток включає і синтезує ті основні складові компоненти, з яких складається історична реальність. До цих компонентів належать окремі неповторні події (скажімо, народження Наполеона), історичні ситуації (наприклад, Велика французька революція) і процеси (вплив ідеї і подій Французької революції на Європу). Очевидно, що всі названі події та процеси не тільки казуально обумовлені і мають причинно-наслідкові зв'язки, але і взаємозв'язані між собою функціонально. Завданням системного аналізу є формування цілісної комплексної картини минулого.

Системний підхід в історичному (політологічному) дослідженні передбачає наявність класифікації зв'язків, зокрема:

- *зв'язки взаємодії (координації)*, серед яких можна розрізнити зв'язки об'єктів. Особливий вид зв'язків взаємодії – це зв'язки між окремими людьми, а також між колективами та соціальними групами. Специфіка їх полягає в тому, що вони опосередковуються цілями, які ставить перед собою кожна зі сторін взаємодії. У цьому виді зв'язків можна розрізнити кооперативні та конфліктні. Слід зазначити, що зв'язки взаємодії – найширший клас зв'язків, так чи інакше присутній у всіх інших типах зв'язків.
- *зв'язки породження (генетичні)*, коли один об'єкт є основою, що породжує до життя інший об'єкт чи об'єкти.
- *зв'язки перетворення*, серед яких можна розрізнити ті, котрі реалізуються через певний об'єкт, що забезпечує це перетворення, і ті, які реалізуються шляхом безпосередньої взаємодії двох або більше об'єктів, у процесі якої чи завдяки якій ці об'єкти разом або окремо переходять з одного стану в інший.
- *зв'язки побудови (структурні)*, котрі передбачають, що наявність одних елементів системи обумовлює необхідність інших елементів, які взаємодіють з першими.

- зв'язки функціонування, що забезпечують життєдіяльність об'єкта або його діяльність. Об'єкти, які поєднуються такими зв'язками, спільно виконують певну функцію, причому ця функція може характеризувати або один об'єкт, або більш широке ціле, стосовно якого й існує функціональний зв'язок цих об'єктів.
- зв'язки розвитку, які можна розглядати як модифікацію функціональних зв'язків і зв'язків стану з тією різницею, що розвиток суттєво відрізняється від простої зміни стану. Розвиток описується як зміна станів об'єкта, що розвивається, однак основним змістом процесу при цьому є достатньо суттєві зміни в побудові об'єкта і формах його життєдіяльності.

Серед базових, як правило, застосовується історико-критичний метод. Він використовується для виявлення в історичних джерелах достовірної інформації, реконструкції історичних фактів. Застосовується він переважно при вивченні подієвої історії. Вивчення історичних фактів, їх реконструкція, пошук у джерелах – головне завдання професійного історика. Але при цьому треба вміти знаходити факти і перевіряти їх на справжність, відокремлювати достовірну інформацію від недостовірної. Така процедура називається верифікацією. В ході верифікації історична інформація, що міститься в джерелі, піддається випробуванню критикою, тому метод, власне, і називається історико-критичним. Застосовується при необхідності історична, аналітична, синтетична, формально-аналітична критика жерел.

В основі історико-критичного методу лежать джерелознавчі методики. Дослідження починається з вивчення джерела: встановлення його авторства, часу створення, походження. Головна мета – визначити, чи є джерело справжнім або фальсифікатом. Якщо джерело справжнє, то необхідно вивчити, наскільки можна довіряти викладеним у ньому відомостям.

Перша фаза історико-критичного аналізу зводиться до встановлення достовірності інформації, що міститься в джерелі. Для цього потрібно провести низку дослідницьких операцій. Назвемо Головними з них є:

- а) зіставлення даних з іншими джерелами;
- б) порівняння відомостей джерела із загальновідомими фактами, пояснення суперечностей між ними;

- в) порівняння відомостей джерела з об'єктивними даними;
- г) встановлення ймовірності події та можливості її відображення в джерелі;
- д) перевірка, чи є в джерелі відомості, які не могли туди потрапити (пізні вставки, слова, які з'явилися пізніше і т. п.);
- е) визначення оригінальності і шаблонності зображення фактів;
- є) виявлення адекватності іменування дійових осіб (титули, чини, посади, родинні зв'язки, заняття);
- ж) оцінка достовірності деталей (озброєння, одяг, деталі матеріальної культури, споруди тощо).

Друга фаза історико-критичного аналізу полягає у встановленні походження відомостей джерела.

Ми визначили, що факти, викладені в джерелі, відповідають епосі і її реаліям, не суперечать іншим даними. Але це ще не робить їх адекватними історичній реальності. Для того щоб визнати інформацію достовірною, треба встановити її походження. Тобто відомості джерел розглядаються як свідчення. Але істина не встановлюється тільки на підставі численних свідчень.

Історик повинен зрозуміти причини спотворення фактів. Серед них зазвичай виділяють наступні:

- свідомий обман з політичними, національними, релігійними або комерційними цілями;
- вимушена брехня (наприклад, в слідчих, судових справах);
- спотворення фактів з особистого марнославства;
- перекручування фактів відповідно до етичних і естетичних поглядів автора;
- ненавмисне перекручування фактів – наслідок недостатньої інформованості, використання відомостей інформаторів, які ввели в оману і т.п.

Історична критика – абсолютно необхідний елемент історичного дослідження. Справді науковим може вважатися тільки те дослідження, в якому проведено історико-критичний аналіз, всі факти перевірені на достовірність, встановлено походження кожного з них, і кожен перевірений на спотворення.

Застосування до джерела історико-критичного методу полягає в проведеному свого роду слідчій процедурі, «допиту» джерела. Дослідник ставить питання, на які шукає відповіді в джерелі. Історик виступає в ролі слідчого, «об'єкт слідства» – минуле.

Конкретно-проблемний метод в історії політології спрямований на вивчення окремих явищ, які характеризують ті чи інші сторони історичного процесу. Історичні факти не існують ізольовано. Вони взаємодіють, складаються в цілі явища. Виділяючи ці явища, історик конкретизує предмет дослідження, систематизує факти і може домогтися більш глибокого розуміння сенсу історичного процесу, рушійних сил історії. Наприклад, протягом якогось часу відбуваються постійні бойові зіткнення між збройними силами різних країн. Разом вони складаються в явище – війну між цими країнами. Війна – політична, економічна, культурна, військово-технічна проблема як для історії взаємин цих країн, так і для внутрішньої їх історії. Розглядаючи явище війни як історичну проблему, історик організовує і систематизує матеріал: визначає хронологічні рамки війни, її причини, етапи, головні битви, підсумки і значення

Застосування **історико-хронологічного методу** дозволяє розглядати явища і події минулого (сучасного) в часовій послідовності, у русі та змінах. Найбільш характерним для його застосування може бути формування хроніки подій, які зазвичай повинні бути між собою пов'язані тематично і генетично. Звісно, відбір фактів для хроніки неодмінно залежить від теми дослідження.

Свого часу А. Санцевич справедливо зазначав, що тільки гармонійне поєднання історико-хронологічного методу в комплексі з іншими конкретно-історичними методами гарантує успіх наукового дослідження в ході проблемно-хронологічного викладу.

Прийнято вважати, що близьким до щойно зазначених методів є метод історичної періодизації (в політології його часто називають діахронним методом), в якому особливо виразно відображається специфіка конкретно-історичного дослідження. За допомогою цього методу виділяються якісні зміни в ході розвитку явища (події), яка вивчається, розкриваються їх форма і зміст на певних історичних етапах.

Застосовуючи **історико-хронологічний метод**, досліднику важливо визначити критерії періодизації, які відображають головний зміст процесу, який аналізується в його конкретно-історичній формі. При цьому слід пам'ятати, що при періодизації історичного процесу чи певного явища слід брати до уваги, що відмирання елементів старого і формування нових якостей відбувається поступово і неодноразово в різних сферах суспільного життя.

Здобувачам другого рівня вищої освіти важливо в науково-дослідній роботі використовувати можливості **історико-ретроспективного методу**, який передбачає вивчення елементів старого, яке зберігається до наших днів, для наукової реконструкції на їх основі явищ, котрі відбувалися в минулому. Адже в кожному суспільному явищі містяться пережитки, залишки минулого, які заслуговують на вивчення та осмислення для пізнання певних аспектів минулого. З допомогою цього методу в досліджуваному матеріалі виділяються реліктові, залишкові нашарування, які і дають відповідні уявлення про віддалене минуле.

В контексті розгляду і застосування конкретно-історичних методів досліднику важливо професійно застосовувати **структурно-функціональний метод**, який орієнтує на вивчення функцій соціальних явищ, їх загальну структурну розчленованість та функціональну єдність, взаємозалежність і взаємообумовленість у суспільному розвитку. Власне сутність його полягає у розділенні складного об'єкта на складові частини, вивченні зв'язків між ними та у визначенні притаманних їм специфічних функцій (ролей), спрямованих на задоволення відповідних потреб системи управління персоналом з урахуванням цілісності останньої та її взаємодії із зовнішнім середовищем. Зокрема, **структурно-функціональний аналіз** включає вивчення функціональних залежностей елементів системи, єдності інститутів влади, відповідності їхньої дії (функціонування) потребам суб'єктів, виявлення того, як реалізується потреба в пристосуванні системи до середовища, що змінюється.

Логічною складовою загальноісторичного процесу осмислення історичного процесу є застосування біографічного методу. Актуальність історико-антропологічних досліджень й застосування біографічного методу, що нерозривно пов'язанні між собою, обумовлена сучасним розумін-

ням призначення усіх гуманітарних наук – заради чого і для кого вони існують, яку соціальну роль виконують, яку роль вони відіграють у формуванні в суспільстві політичної культури й моральних якостей кожної особистості. **Біографічний метод** робить історичні картини більш яскравими, історичні процеси людяними, історичні явища динамічними. Тому постає питання, як виявити й дослідити указані суб'єктивні явища, що, в свою чергу, зумовлює необхідність володіння методологією дослідження, зокрема окремою методологією дослідження окремих персоналій. Природно, що підвищення ролі людського фактору у відтворенні дійсності потребує використовувати відповідний комплекс історичних джерел. Наукова (професійна) біографія історичної (культурної) постаті виступає свідченням світоглядних позицій, життєвої концепції, які є своєрідним відбиттям соціальних процесів історичної епохи. В літературі виокремлюють три стадії біографічного дослідження:

- 1) емпіричну, що ґрунтується на евристичних та джерелознавчих методах;
- 2) реконструкцію життя та діяльності, психологічного складу особистості, що ґрунтується на методах історичної та психологічної реконструкції;
- 3) репрезентацію особи в усій сукупності внутрішніх і зовнішніх зв'язків.

Підсумовуючи висвітлення сутності і можливостей застосування конкретно-історичних методів в історичному і політологічному дослідженні, зауважимо, що головною їх особливістю є їхня основа – логічний інструментарій. До нього входить уміння розмірковувати та аналізувати, узагальнювати на основі виявлених фактів і джерел. Комплексне використання теоретико-методологічних методів в історичних і політологічних дослідженнях дозволяє найбільш повно і широко розкрити різноманітні загальні закономірності та конкретно-історичні сюжети історичного минулого.

Професійне використання сучасних підходів, принципів і методів наукових досліджень дає змогу: по-перше, всебічно і комплексно вивчати та відтворювати обрані для дослідження теми; по-друге, сформулювати репрезентивну фактологічну основу для дослідження обраної теми; по-третє, досягти поставленої мети; по-четверте, визначити не тільки загальний ступінь вивчення теми, а й окремих її складників; по-п'яте, забезпечити достовірність і об'єктивність результатів дослідження.

2.4. МЕТОДИКА РОБОТИ З АРХІВНИМИ ТА ОПУБЛІКОВАНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ

Якість і результативність будь-якої праці історика вирішальною мірою залежить від повноти та якості джерел, які він використав. Вивчення літературних джерел допомагає представити досліднику значущість обраної теми дослідження, визначити основоположні теоретичні і методологічні принципи її виконання. Методика роботи над літературними джерелами включає бібліографічний пошук літератури з теми досліджень, її вивчення, фіксацію початкових даних та їх використання у процесі наукового дослідження для виробництва нових знань.

Ключовим етапом при проведенні дослідження є процес збирання і відбору інформації. Організація його передбачає:

- визначення кола питань, що будуть вивчатись;
- хронологічні межі пошуку необхідної літератури;
- вибір джерел інформації (книги, статті тощо);
- відбір літератури (вся з даного питання чи окремі матеріали)
- участь в роботі тематичних семінарів, конференцій;
- особисті контакти зі спеціалістами;
- вивчення архівних документів, звітів;
- пошук інформації в Internet.

Вихідну інформацію можна знайти в загальній і спеціальній енциклопедіях, а також у списках літератури, які прикладені до тематичних і наукових робіт, які пов'язані з темою. В цьому випадку пошук інформації ведеться в анти хронологічному порядку – від більш пізніх джерел до більш ранніх.

Інформаційний пошук – це сукупність дій, спрямованих на пошук документів, необхідних для проведення дослідження. Пошук може бути ручний, який здійснюється за бібліографічними картками, картотеками, каталогами тощо, механічним і автоматизованим. Традиційно інформаційне забезпечення здійснювали бібліотеки, а основним інструментом, що надавав доступ до інформаційних ресурсів, була бібліографія. Основа бібліографічного інформаційного пошуку – бібліотечні каталоги, які бу-

вають основні й допоміжні. В основних каталогах опис літератури здійснюється за галузями знань(систематичні каталоги) та за алфавітом(прізвища авторів або назви книг). Допоміжні каталоги – це каталоги періодики, картотеки статей і рецензій.

Значну допомогу для пошуку аналізу літературних джерел надає ретроспективна бібліографія. Це тематичні покажчики та огляди, каталоги, праслици видавництва. Основне їхнє призначення – поширювати бібліографічну інформацію про опубліковані документи за певний час у минулому.

До основних інститутів і організацій України, які здійснюють централізований збір і обробку інформації щодо опублікованих документів належать: Книжкова палата України, Український інститут науково-технічної та економічної інформації, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського та інші бібліотечно-інформаційні установи загальнодержавного та регіонального рівнів.

Щодо пошуку інформації у всесвітній мережі Internet, то існують певні рекомендації:

- практично в усіх системах використовується метод ключових слів. Формуючи запит, слід уникати як загальноживаних, так і вузькоспеціалізованих слів. Оптимальний варіант – це використання характерних для даної предметної області словосполучень, які найточніше відображають проблематику;
- починати пошук слід з найвідоміших і потужних пошукових систем;
- для детального пошуку використовують спеціалізовані тематичні чи регіональні пошукові системи (якщо вони невідомі, їх можна знайти за допомогою ключових слів);
- рекомендується використовувати методіку поетапного уточнення пошуку, тобто починати слід з елементарних запитів у режимі простого пошуку, потім уточнювати запит, переходити в режим розширеного пошуку.

На більшості сайтів є посилання на споріднені інформаційні ресурси. Слід використовувати їх, часто саме такий шлях є найефективнішим.

Результати вивчення літератури з питань теми дослідження оформлюються у вигляді тематичних оглядів, рефератів, де викладається суть

найважливіших наукових положень, виявляються основні концепції (збігання і відмінність), групуються мало розроблені, неясні, дискусійні та не вивчені положення.

Користування документами архіву – це регульоване нормативно-правовими актами ознайомлення з архівними документами, довідковим апаратом архіву та їх документною інформацією шляхом прочитання, прослуховування, переглядання документів чи довідників.

Основними принципами користування документами і матеріалами архіву є відкритість ретроспективної документної інформації, законність її пошуку, отримання та використання, рівні права доступу до неї усіх юридичних та фізичних осіб, не завдання шкоди архівним документам під час користування ними. Архів забезпечує для громадян України, іноземців та осіб без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, вільний доступ до документів із відкритою інформацією та архівних довідників і баз даних до них з часу надходження цих документів на зберігання до архіву чи з часу створення в архіві цих довідників і баз даних.

Обмеження доступу до документів НАФ, що належать державі, територіальним громадам, може виникнути на строк до одного року у випадках потреби їхнього науково-технічного опрацювання, перевірки наявності та стану, або ж їх реставрації. У разі проведення великого обсягу зазначених робіт строк обмеження може бути продовжений з дозволу Держкомархіву, але не більше, ніж на один рік. Архів не має права обмежувати або визначати умови використання відкритої архівної інформації, отриманої користувачем в результаті самостійного пошуку або як платної послуги архіву. Архів не несе відповідальності за використання отриманої користувачем на законних підставах інформації.

Окрім документів з відкритою інформацією, в архівах зберігаються також матеріали із обмеженим в часі або ж закритим доступом. Це документи, що, згідно відповідного закону, містять державну або іншу таємницю – до моменту скасування рішення про встановлення обмежень щодо доступу до такої інформації; документи з конфіденційною інформацією про особу, а також такі, що можуть створити загрозу для її життя чи

недоторканості житла – на 75 років від часу створення. Архів зобов'язаний надати користувачеві вичерпну інформацію щодо порядку отримання дозволу на допуск та у разі його отримання попередити користувача в установленому порядку про відповідальність за збереження таємності чи конфіденційності такої інформації. Надання допуску до секретних документів та ознайомлення з ними здійснюється у встановленому спеціальною інструкцією порядку.

Доступ до розсекречених документів надається на загальних підставах. Слід знати, що доступ до документів з конфіденційною інформацією про особу, а також до документів, що можуть створити загрозу для її життя чи безпеки й недоторканості житла, може бути надано з дозволу фізичної особи, права й законні інтереси якої можуть бути порушені (суб'єкта персональних даних), а у випадку його смерті – з дозволу її спадкоємців. До таких документів можуть належати особові справи, медичні картки (історії хвороби), первинні документи переписів населення, соціологічних досліджень та інші документи офіційного походження, а також листи, щоденники та інші документи особового походження, що містять окремі відомості чи сукупність відомостей про факти, події і обставини приватного життя фізичної особи.

Архів зобов'язаний на вимогу особи – суб'єкта персональних даних надати йому для ознайомлення документи про нього і за його запитом повідомити про усі випадки користування цими документами. У разі виявлення особою недостовірних відомостей про себе до документів з персональними даними може бути долучено документи, що спростовують або уточнюють ці дані.

До документів офіційного походження, що містять конфіденційну інформацію, віднесену до комерційної або іншої передбаченої законом таємниці (окрім інформації про особу), доступ може бути наданий із письмового дозволу фондоутворювача або його правонаступника (подальшого власника). Ці обмеження, (окрім допуску до документів з державною таємницею), не стосуються працівників державних архівних установ, суду, правоохоронних, контрольно-ревізійних і податкових органів, що виконують службові завдання, а також в інших, передбачених законом випадках. Про відмову в доступі користувачеві повідомляється письмово із зазначенням вичерпних підстав відмови.

Використання архівної інформації – застосування первинної і вторинної документної інформації для задоволення інформаційних потреб користувача. Слід знати, що на створені в архіві інформаційні продукти, у тому числі архівні довідники, документальні видання, поширюється дія законодавства про авторське право і охорону інтелектуальної власності. Виконання тематичних і персональних запитів, надання користувачам документів для використання чи оприлюднення їх інформації, експонування з комерційною метою архів має право здійснювати як платну послугу. Тому у своєму зверненні на право отримати архівну інформацію її потенційний користувач повинен чітко вказати мету одержання архівної інформації, документів чи їх копій.

Право на використання архівної інформації накладає на їхніх користувачів також певні обов'язки та відповідальність. Це стосується, в першу чергу, характеру користування архівними документами. У випадку пошкодження, умисного псування архівних документів чи довідників, технічного обладнання, користувач несе відповідальність згідно законодавства і зобов'язаний відшкодувати завдану архіву шкоду. Користувачі, винні у розголошенні або незаконному використанні інформації з обмеженим доступом та особливими умовами доступу, перекрученні або фальсифікації використаної архівної інформації, несуть дисциплінарну, адміністративну, цивільно-правову або ж кримінальну відповідальність.

Пошук документної інформації в архіві повинен мати системний і цілеспрямований характер. Для його ефективності потенційний користувач повинен засвоїти правила архівної евристики щодо шляхів і засобів пошуку необхідної інформації. Головне її завдання полягає в пошуку та виявленні документів певної тематики, спрямування, авторства, виявлення раніше не використовуваної або мало використовуваної інформації, залучення її до наукового обігу або практичної роботи. Архівний пошук як правило супроводжується джерелознавчим аналізом виявлених документів.

Особливість процесу пошуку інформації полягає в необхідності дотримання пошукової методики, суть якої визначається володінням певним рівнем методичних знань, вивченням бібліографії проблеми, збиранням різної інформації, безпосереднім пошуком архівних документів.

Найбільш оптимальна пошукова технологія, що рекомендується вітчизняними науковцями, – так званий перехресний пошук. Він передбачає пошук інформації архівних документів за генетичною вертикаллю пофондового описання (системою архівних показників: описів, оглядів, показників) та логічною горизонталлю, що спирається на міжфондову систему архівних довідників (каталогів, тематичних оглядів) і дозволяє виходити безпосередньо на ті документи, що стосуються теми дослідження. Використовуючи обидва способи, ніби «перехресшуючи» довідкову інформацію, дослідник знаходить необхідну інформацію. Та все ж, з огляду на практичну сторону справи, найчастіше користувачі здійснюють пошук інформації за генетичною вертикаллю, оскільки більшість архівних довідників побудовані за системою класифікації документів. Ще один, доволі популярний, хоч і достатньо трудомісткий варіант пошуку – розшук конкретних документів через картотечний каталог або ж показник, де вказано зміст кожного документа. Цей спосіб близький до практики роботи бібліотеки, тому не тільки відповідні навички, але й алгоритм такого пошуку – техніка індексування, конструкція тезаурусу, пошукові мови, за умов розвитку інформаційних технологій та комп'ютеризації вітчизняної архівної довідникової бази, значно полегшує дослідницьку працю.

Щоб розпочати роботу з пошуку архівної інформації, особа (користувач, дослідник, пошуковець) повинна одержати дозвіл на роботу в архіві. Для цього потрібно звернутися з офіційною письмовою заявою, в якій викласти аргументи щодо необхідності ознайомлення з архівними документами за конкретною тематикою. Дозвіл (дійсний впродовж року) дає керівник архіву – директор, або ж його заступник.

Інформаційне обслуговування користувачів в архіві забезпечує відділ користування документами з відповідним технічним обладнанням. До нього належать дільниця інформаційно-пошукових систем, дільниця видавання документів, читальний зал, зал для читання мікрокопій, тимчасове сховище. На підставі оформленого дозволу на користування і документа, що посвідчує особу, користувачеві видається перепустка до відділу користування документами архіву.

Відвідування читального залу відділу користування, ознайомлення користувачів з довідковим апаратом архіву і надання фізичним особам

для користування документів, що належать державі чи територіальним громадам, здійснюється безкоштовно. Основним робочим місцем користувача є читальний зал архіву. Перед початком роботи відвідувач знайомиться із внутрішніми правилами роботи в читальному залі, заповнює спеціальну анкету. На нього започатковується справа користувача, в яку заносять заяву-анкету із резолюцією керівника архіву про надання дозволу на роботу з документами, заяви щодо продовження термінів користування, замовлення на видання описів справ та документів, заявки на копіювання документів та ін.

Після ознайомлення користувача з необхідним для нього довідковим апаратом він робить замовлення конкретних архівних справ або документів. В українських архівах замовлення приймає завідувач читального залу, який здійснює загальний контроль за роботою дослідників. Дані про потрібні документи вносяться у бланк замовлень і передаються архівному працівнику читального залу. Загальноприйнята практика замовлення – до десяти архівних справ на день.

З метою забезпечення збереженості документів в архівах усі унікальні, цінні найбільш затребувані фонди мікро фільмуються. До читального залу такі документи видаються як правило у вигляді мікрофільмів. На підставі замовлення архівний працівник видає користувачеві за темою його роботи копії документів з фонду користування, а вразі відсутності – оригінали документів, довідковий апарат до них, видання з бібліотечного фонду архіву. Надходження замовлених справ фіксуються у журналі, а дослідник розписується у їх отриманні в бланку замовлень. Під час отримання документів, описів, друкованих видань користувачі мають перевіряти їх стан у присутності працівника архіву, повідомляючи про виявлені пошкодження, відсутність аркушів, неправильну нумерацію.

Справи, з якими працюють дослідники, зберігаються у спеціальних шафах-боксах не більше одного місяця, а потім повертаються до архівосховищ. Працюючи з документами, дослідник може робити витяги. При необхідності він має право замовити послугу ксерокопіювання необхідних сторінок на умовах оплати, визначених внутрішніми правилами архіву. Для використання отриманої інформації в науковій сфері – для публікацій, важливо правильно відобразити не тільки зміст документа, але й

легенду документа – його назву, дату, кількість сторінок, підписи осіб і т.п. Якщо мова йде про офіційні документи, то певну інформаційну вагу мають такі елементи, як вихідні дані (номер, дата), текст, підписи, резолюції на документі, різні авторські помітки та виділення, які доповняють джерелознавчу складову. Слід пам'ятати, що внутрішня нумерація документа не відповідає наскрізній нумерації архівної справи, тож потрібно бути уважним, занотовуючи ці дані. Нумерація архівної справи здійснена поаркушно, у випадку наявності тексту документу на зворотній стороні аркуша (звороті), його нумерація позначається комбінованим (цифра-букви) способом: наприклад: арк. 3 зв.

В ході роботи користувач має право на отримання консультацій працівників архіву стосовно змісту та місцезнаходження документів. З дозволу керівництва архіву він може використовувати технічні засоби, що полегшують його роботу: калькулятор, портативний комп'ютер, диктофон тощо, за умови, що вони не завдають шкоди документам і не заважають іншим користувачам.

Після завершення опрацювання документів архівної справи дослідник робить запис в аркуші користування (як правило, цей бланк розміщено на початку папки), в якому зазначає дату, своє прізвище, тему роботи, номери аркушів, з яких зроблено витяги або копії, ставить розбірливий підпис. Дослідник несе особисту відповідальність за достовірне передання змісту інформації, що містить використаний ним документ.

2.5. ОСНОВОПОЛОЖНІ ЦІННОСТІ НАУКОВОЇ ЕТИКИ ТА АКАДЕМІЧНА ДОБРОЧЕСНІСТЬ

Норми науки будуються на основі чотирьох основоположних цінностей

Перша з них – універсалізм – переконання в тому, що природні явища, які вивчаються наукою, всюди відбуваються однаково й що істинність наукових тверджень повинна визначатися незалежно від віку, статі, раси, національності, віросповідання, авторитету, становища в науковій ієрархії, титулів і звань тих, хто їх формулює. Вимога універсалізму

му передбачає, зокрема, що результати маститого вченого повинні не менш суворо перевірятися і критикуватися, ніж результати його молодого колеги.

Друга цінність – спільність, сенс якої полягає в тому, що наукове знання повинне вільно ставати загальним надбанням. Той, хто його вперше одержав, не має права монополювати ним. Публікуючи результати дослідження, вчений не лише утверджується і виносить ці результати на суд критики, а й робить їх відкритими для подальшого використання всіма колегами. Наукові відкриття є продуктом соціального співробітництва й належать науковому співтовариству в цілому вже хоча б тому, що кожне відкриття має під собою певну наукову базу, створену попередниками. У першовідкривача немає якихось особливих привілеїв з використання свого відкриття, але він одержує визнання як автор відкриття.

Третя цінність – безкорисливість, коли первинним стимулом діяльності вченого є пошук істини, вільний від міркувань особистої вигоди (досягнення слави, одержання грошової винагороди). Визнання й винагорода повинні розглядатися як можливий наслідок наукових досягнень, а не як мета, в ім'я якої проводяться дослідження.

Четверта цінність – організований скептицизм: кожен учений несе відповідальність за оцінку того, що зроблено його колегами, і за те, щоб сама оцінка стала надбанням гласності. При цьому вчений, що спирається у своїй праці на неправильні дані, запозичені з праць колег, не звільняється від відповідальності, оскільки він сам не перевіряв точності використаних даних. З цієї вимоги випливає, що в науці не можна сліпо вірити авторитету попередників, яким би високим він не був. У науковій діяльності однаково необхідні як повага до того, що зробили попередники (Ньютон говорив, що досягнуте ним стало можливим лише остільки, оскільки він стояв «на плечах гігантів»), так і критичне ставлення до їхніх результатів. Більше того, вчений повинен не лише наполегливо відстоювати свої наукові переконання, використовуючи всі доступні йому засоби логічної й емпіричної аргументації, а й мати мужність відмовитися від цих переконань, якщо буде виявлена їх помилковість.

Зауважимо, що **Американська історична асоціація** в стандартах професійної етики історика виділила **такі правила, як:**

- історики повинні займатися своїм ремеслом чесно;
- історики повинні поважати історичні документи;
- історики повинні вказувати джерела, які вони використовують;
- історики повинні віддавати належне працям інших учених;
- історики мають поважати інші точки зору і всіляко вітати їх появу, оскільки вони ж самі обговорюють їх і піддають критичному аналізу;
- історикам слід пам'ятати, що успіх нашої колективної діяльності залежить від взаємної довіри;
- таку довіру не можна порушувати.

Однією з найважливих моральних цінностей в науковій роботі є **академічна доброчесність**, яка означає поєднання як відповідних цінностей, так і механізмів та інструментів їхнього забезпечення. У зв'язку з цим виняткове значення має формування компетенцій молодих учених з питань академічної доброчесності та впровадження в практику її стандартів. Його основою виступає Кодекс академічної доброчесності Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, що спирається на десять базових принципів, якими мають керуватися здобувачі вищої освіти в реалізації наукових проєктів. До них належать:

- 1) чесність і порядність;
- 2) верховенство права;
- 3) відповідальність та дотримання авторських прав;
- 4) взаємоповага;
- 5) толерантність та недискримінація;
- 6) прозорість та доступність;
- 7) академічна грамотність;
- 8) орієнтація на якість;
- 9) партнерство та взаємодопомога;
- 10) імперативність академічної доброчесності.

Кодекс орієнтує кожного учасника наукового процесу на відповідальність за свої судження і заяви, викладені письмово або усно, за вчинки та порушення авторських прав. Бути відповідальним – означає забезпечувати високу якість наукових досліджень на всіх етапах їх здійснення – від ідеї до оприлюднення результатів. Студенти і магістранти, як і всі інші науковці,

мають утверджувати і дотримуватися принципу толерантності у своїй професійній діяльності. Слід визнавати, поважати й цінувати різноманіття наук, сфер дослідницьких інтересів, наукових поглядів та ідей, дослідницьких принципів і методів. У кодексі також акцентовано увагу на необхідності орієнтуватися на якість у своїй діяльності на протигагу вимогам щодо кількісних характеристик результатів наукової роботи.

Тут відзначимо, що **феномен академічної недоброчесності** є багатограним та може набувати різноманітних проявів. У його основі лежить умисне порушення загальноприйнятих в академічному середовищі моральних і правових норм, зазвичай з метою отримання певних переваг. У будь-якому разі поширеність таких проявів завдає нищівного удару по якості освіти та якості наукових досліджень, перетворюючи їх на протилежні феномени – дипломовану псевдоосвіту та небезпечну псевдонауку.

Прояви академічної недоброчесності можна розділити на дві групи: недоброчесність в освітній діяльності та недоброчесність у науковій діяльності. Проте такий поділ є доволі умовним, адже в сучасних умовах освітня діяльність нерозривно пов'язана з науковою. Нижче зроблено спробу навести основні форми проявів академічної недоброчесності (за результатами аналізу робіт авторів. Найпоширенішим проявом академічної недоброчесності, безперечно, є плагіат, тобто навмисне чи усвідомлене оприлюднення (опублікування), повністю або частково чужого твору (тексту або ідей) під іменем особи, яка не є автором цього твору, без належного оформлення посилань. Плагіат може мати місце як при виконанні навчальних завдань, так і в науковій діяльності. Іноді трапляється й таке явище, як *self-plagiarism* або «recycling fraud», який передбачає використання власних попередніх праць автора в іншому контексті, без посилань на те, що такий текст уже був раніше використаний або опублікований. Списування відповідей у іншої особи під час складання будь-якого виду підсумкового або поточного контролю (іспиту, тесту тощо) є проявом недоброчесності, який має стосунок здебільшого до освітнього процесу. Придбання в інших осіб чи організацій з наступним поданням як власних результатів навчальної та наукової діяльності (звітів, рефератів, контрольних, розрахункових, курсових, дипломних та магістерських робіт, есе, статей, монографій, навчальних посібників

тощо) є напевно сьогодні одним із найпоширеніших проявів недоброчесності поряд із плагіатом.

Цілу групу проявів академічної недоброчесності можна назвати академічним шахрайством, cheating, яке може набувати таких форм: 23 – підтасовування, фальсифікація пунктів бібліографії зазвичай виявляється у формі посилання на джерела, які не використовувалися в роботі; – підтасовування, фальсифікація самих результатів наукових досліджень, тобто подання емпіричних даних, які відрізняються від дійсно отриманих з метою підтвердження власних теоретичних побудов; – симуляція погіршення стану здоров'я, хвороби з метою уникнення контрольних заходів є проявом недоброчесності, який часто підкріплюється фіктивними лікарськими довідками, отриманими незаконним способом.

Із розвитком інформаційних технологій, мінітюаризацією електронних пристроїв такий поширений до цього часу прояв недоброчесності, як використання під час контрольних заходів (іспиту, тесту, контрольної роботи тощо) заборонених допоміжних матеріалів (шпаргалок, конспектів тощо) поступово змінюється на використання під час контрольних заходів заборонених технічних засобів (мікронавушників, телефонів, смартфонів, планшетів тощо).

До шахрайства також належить підробка підписів в офіційних документах (залікових книжках, актах, звітах, угодах тощо). Існує ще декілька способів академічного шахрайства, поширених серед осіб, що здобувають освіту, а саме: проходження процедур контролю знань підставними особами; здавання або репрезентація різними особами робіт з однаковим змістом як результату навчальної чи наукової діяльності; написання не своїх варіантів завдань на контрольних заходах; використання системи прихованих сигналів (звукових, жестових та ін.) під час виконання групових контрольних заходів, тестів тощо з однаковими варіантами; отримання несанкціонованої допомоги під час виконання тих завдань, які передбачають самостійне виконання.

Фабрикація даних або результатів, тобто отримання або оприлюднення результатів досліджень без проведення самого дослідження 24 (експерименту, вимірювань тощо), найчастіше характерна під час здійснення наукової (читай – псевдонаукової) діяльності. Наявність окремих

норм та вимог щодо обов'язковості оцінювання наукових доробків з боку представників наукової спільноти спричиняє появу такої форми не добросовісності, як надання відгуків або рецензій на наукові або навчальні роботи без належного проведення їх експертизи. Недобросовісна конкуренція між особами, що здобувають освіту, або поміж науковцями іноді призводить до такого феномену, як завдання шкоди, псування, саботаж навчальної або дослідницької роботи інших осіб (псування, знищення цифрових файлів, паперових матеріалів тощо).

Імітація наукової та освітньої діяльності часто пов'язана з таким проявом нечесності, як включення до списку авторів наукових, навчальних видань або виконавців проекту осіб, які не брали участь у підготовці (написанні) та в отриманні наукових результатів. Часто такі дії стають «узвичаєною традицією» у вітчизняних ВНЗ та академічних інститутах, коли до списку виконавців «автоматично» включають керівників наукових та навчальних установ, підрозділів, керівників дипломних робіт, магістерських та докторських дисертацій. Такий прояв, як отримання або пропонування неправомірних винагород за несправедливе отримання будь-яких переваг у навчальній, дослідницькій чи трудовій діяльності (корупція, хабарництво), може бути характерним на будь-якому рівні функціонування освітньо-наукової системи: від корупційних діянь на найвищому рівні під час розподілу бюджетного фінансування до «звичайного» оплаченого отримання оцінок за заліки, іспити.

До проявів такого штибу варто віднести також використання родинних або службових зв'язків для отримання позитивної або вищої оцінки під час складання будь-якого виду підсумкового контролю або переваг у науковій роботі. Кримінальний відтінок має і така форма недобросовісності, як використання шантажу чи підкупу в навчальній та науковій діяльності. 25 Частина з перерахованих вище проявів академічної недобросовісності може бути поєднана в групу, яку можна назвати «несанкціонована співпраця», яка крім всього передбачає надання допомоги для здійснення акту академічної нечесності – навмисна чи усвідомлена допомога або спроба допомоги іншому вчинити акт академічної нечесності.

Серед інших проявів академічної недобросовісності зазначимо такі:

- примусові благодійні внески та примусова праця – примушування студентів сплачувати гроші чи виконувати певну роботу під загрозою

зумисно завдати шкоди інтересам та правам студента у навчанні, побуті чи інших питаннях;

- конфлікт інтересів – реальна та потенційна суперечність між особистими майновими, немайновими інтересами особи чи близьких їй осіб та її повноваженнями, наявність якої може вплинути на об'єктивність або неупередженість прийняття рішень, а також на вчинення чи невчинення дій під час виконання наданих їй повноважень. У випадку з потенційною суперечністю мова йде про випадки, коли відповідач завчасне не попередив осіб, залежних від результатів прийнятого рішення, про наявність такої суперечності;
- непотизм та перевищення повноважень – використання родинних зв'язків чи службового становища для отримання переваг у навчальній, позанавчальній, науковій чи адміністративній сфері. Як підсумок слід зазначити, що замовчування або приховування дій, які можуть бути витлумачені як академічна недоброчесність, саме по собі вже є проявом академічної недоброчесності.

Формування доброчесного середовища в академічному середовищі передбачає дотримання наступних правил:

- утверджувати чіткі та зрозумілі правила, процедури і політики в галузі академічної доброчесності, які ефективно усвідомлюються й постійно втілюються в життя;
- поширювати позитивні аспекти академічної доброчесності на всі сегменти академічної спільноти;
- навчати всіх членів колективу стандартам академічної доброчесності, які усвідомлюються як інтегральний компонент їх професійної культури;
- систематично та справедливо дотримуватися дій, які відповідають політикам у цій галузі, підтримувати тих, хто дотримується політик і стандартів;
- регулярно пояснювати та адмініструвати рівноправні, прозорі системи для засудження порушників доброчесності;
- забезпечувати обізнаність з останніми розробками в галузі технологій та освітніх практик з метою попередження ризиків і проблем;

- практикувати оцінювання ефективності існуючих політик, процедур і правил у сфері академічної доброчесності, а також постійно вдосконалювати та поліпшувати їх.

Інтегрована в модульну навчальну платформу університету програма Юнічек (Unichек) забезпечує перевірку курсових, дипломних (бакалаврських і магістерських) робіт, наукових статей, монографій, навчально-методичної літератури та дисертацій на здобуття ступенів доктора філософії і доктора наук на предмет унікальності текстів (наявності плагіату).

Загалом, можна підсумувати, що відданість ідеї та правді є універсальним принципом і умовою і чинником дотримання норм академічної доброчесності всіма суб'єктами навчального та наукового процесу й існування університету як інституту та відповідної академічної спільноти.

2.6. ОБОВ'ЯЗКИ НАУКОВОГО КЕРІВНИКА ТА СТУДЕНТА

Студенту перед тим, як приступити до розробки вибраної теми, необхідно визначитися не тільки з темою дослідження, а й із науковим керівником (фахівцем з даної проблематики). Не варто легковажити таким важливим питанням як обрання наукового керівника, оскільки приємніше буде спілкуватись із тим викладачем, який імпонує студенту, ніж із тим, який, в силу обставин, викликає антипатію. Тому, не варто цю важливу справу пускати на самоплив. Студент сам може обрати собі керівника і заздалегідь заручитись його згодою, ним може бути викладач (доцент, професор) вузу (факультету, кафедри).

До речі, студенту ще необхідно знайти рецензента (хоча, можливо, цим займеться і сам керівник) – іншого викладача чи спеціаліста, що напише рецензію. До змісту і до оформлення наукової роботи висувається багато вимог. Необхідно звертати дуже ретельну увагу на зовнішній вигляд, список джерел і літератури, схеми, таблиці та інші матеріали досліджень тощо.

Ми вже зауважували, що тему наукової роботи з передбаченої навчальним планом навчальної дисципліни має право обрати студент на свій розсуд на основі запропонованої кафедрою тематики, або запропо-

нувати свій варіант досліджуваної проблеми. Теми наукових робіт, як правило, завжди пов'язані з напрямками основних науково-дослідних робіт кафедр навчального закладу і затверджуються на засіданні кафедри та вченої ради для кожного студента персонально з одночасним призначенням їх наукових керівників.

В обов'язки наукового керівника (консультанта) входить:

- в разі необхідності внесення уточнень у назву роботи;
- допомога студенту сформулювати мету і завдання, скласти план виконання роботи (проведення експерименту);
- допомога у виборі та застосуванні апробованих методів дослідження;
- надання рекомендацій щодо основних джерел, спеціальної і довідкової літератури;
- проведення систематичних консультацій під час експериментів;
- надання порад і систематичних консультацій в опрацюванні джерел і літератури, написанні тексту роботи;
- контроль за процесом і термінами виконання студентом плану проведення досліджень та написання роботи (керівник несе відповідальність за дотримання термінів проведення досліджень і написання роботи, а також основних вимог до її оформлення);
- написання відгуку на виконану роботу студента, підтримка студента під час доповіді на конференції, засіданні наукового гуртка чи проблемної групи та в СНТ тощо.

Обов'язки студента, який пише наукову роботу, зводяться до наступного:

- вчасно обрати тему роботи;
- у визначений термін розробити (за допомогою керівника) мету, завдання і план роботи, якого неухильно дотримуватись;
- брати до виконання поради і консультації керівника, систематично і старанно працювати над опрацюванням джерел, наукової і довідкової літератури;
- у визначений термін подати керівникові, відповідним чином оформлену, роботу для остаточної рецензії;

- належним чином підготуватись до виступу по науковій роботі на засіданні гуртка СНТ, конференції, занятті тощо.

Увага. Якщо в силу обставин Ви не змогли своєчасно виконати дослідження, Ви маєте право змінити термін її реалізації або відмовитись від написання наукової роботи, повідомивши про це керівника.

Розділ 3.

СТРУКТУРА НАУКОВОЇ РОБОТИ

Наукова робота має носити самостійний, дослідницький, творчий характер, мати завершені зміст і форму. Студенту після обрання та обговорення теми з науковим керівником необхідно самостійно скласти план роботи. Він включає вступ, 3-4 взаємопов'язані і логічно побудовані питання, що дозволяють розкрити тему, а також висновки. Слід разом із своїм керівником установити обсяг матеріалу до кожного пункту плану та календарні строки збору, опрацювання, підготовки та оформлення кінцевих результатів роботи.

Перший розділ або пункт плану роботи має бути присвячений теоретико-методологічним аспектам досліджуваної теми, два інших – викладу змісту обраної проблеми із залученням вивченої літератури та результатів проведених експериментальних досліджень, четвертий – виробленню рекомендацій і пропозицій щодо вирішення досліджуваної проблеми. Заключна частина роботи – висновки – повинні містити коротке резюме з усього змісту наукової роботи. Тут дається пояснення про те, якою мірою вирішено завдання та досягнуто поставленої мети, сформульованої у вступі. Загальний обсяг курсової роботи має складати в межах 30-45, бакалаврської – 50-70, магістерської – 80-90 друкованих сторінок.

Виконуючи науково-дослідну роботу, студенти оформляють реферати, наукові статті або замітки, наукові звіти, наукові повідомлення, інформації, аналітичні записки, доповіді чи тези для виступів на семінарах або конференціях, курсові, розрахунково-графічні, бакалаврські, дипломні та магістерські роботи, які, незалежно від тем, мають мати таку структуру: титульний аркуш; завдання на виконання роботи; зміст; перелік умовних позначень (при необхідності); вступ; основну частину з декількома підрозділами (питаннями, розділами, главами); загальні висновки; список використаних джерел і літератури та додатки.

У вступі обов'язково подаються обґрунтування актуальності теми, її особливості і значущість у контексті відповідної галузі науки і практики.

В першому розділі мають наводитись основні теоретичні, експериментальні дослідження з теми; подається перелік основних аспектів проблеми, що раніше розглядалися вченими; визначаються малодосліджені питання; з'ясовуються причини їх недостатньої розробленості або не розробленості. В другому або декількох розділах слід подавати поглиблений аналіз сучасного стану процесу, події чи явища, тлумачення основних поглядів і позицій проблеми. Особливу увагу слід приділити виявленню нових ідей і гіпотез, експериментальним даним, новим теоріям, концепціям, методикам вивчення питання, практичного досвіду та висвітленню власної точки зору щодо перспектив розвитку досліджуваної проблеми. У висновках необхідно подати узагальнені висновки, ідеї, думки, оцінки та пропозиції автора. До списку літератури і джерел потрібно включати публікації, документи і матеріали, на які зроблені в роботі посилання. Найбільш цінуються праці, опубліковані останнім часом та досі невикористані документи і матеріали. В додатках слід наводити таблиці, схеми, діаграми, формули, якщо вони істотно доповнюють і полегшують розуміння проблеми.

3.1. ТИТУЛЬНА СТОРІНКА, ПЛАН (ЗМІСТ) І ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ (ПРИ НЕОБХІДНОСТІ)

На титульній сторінці наукової роботи (реферату або наукового звіту) обов'язково вказується (Додаток А):

- зазначення назви міністерства, якому підпорядкований заклад вищої освіти;
- найменування закладу вищої освіти;
- назва кафедри;
- назва дисципліни;
- індекс УДК (лише при необхідності);
- тема і кваліфікаційний рівень роботи,
- напрям підготовки, спеціальність, курс і група;
- прізвище, ім'я, по батькові студента (повністю);

- науковий ступінь, вчене звання, прізвище, ім'я, по-батькові наукового керівника (повністю);
- місце і рік виконання роботи;
- обмеження розповсюдження відомостей (при необхідності).

План (для реферату і наукового звіту – зміст) подається на початку наукової роботи (реферату і наукового звіту) відразу ж за титульною сторінкою. Він повинен містити усі (за винятком титульної сторінки) складові частини структури наукової роботи – вступ, найменування усіх розділів, підрозділів і пунктів (якщо вони мають заголовки), висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел і літератури та додатків із позначенням нумерації їх початкових сторінок (Додаток Б).

Зміст (перелік розділів) – це перелік наведених у науковій чи навчальній літературі заголовків, рубрик. Заголовки змісту повинні точно повторювати заголовки у тексті. Скорочувати заголовки в змісті або додавати їх у іншій редакції порівняно із заголовками не дозволяється. Правила їх оформлення полягають у наступному: позначення ступенів прийнятої рубрикації, тобто частин, розділів, параграфів і їхніх порядкових номерів, слід розміщувати в один рядок із відповідними заголовками, відділяючи їх крапкою. Всі заголовки закінчувати без крапки. Якщо заголовок складається з двох речень, то після першого речення ставиться крапка, а після другого ні.

Перелік умовних позначень використовується для подачі специфічної термінології, маловідомих скорочень, нових символів, позначень тощо, то їх перелік може бути поданий в науковій роботі у вигляді окремого списку перед вступом. Перелік друкується двома колонками, в яких ліворуч за алфавітом наводяться умовні скорочення, а праворуч – їх детальна розшифровка. Якщо в науковій роботі спеціальні терміни, скорочення, символи, позначення і таке інше повторюються менше трьох разів, їх перелік не складають, а подають розшифровку в тексті при першому згадуванні (Додаток В).

3.2. ВСТУП

Вступ – це ключ до написання наукової роботи, в якому розкривається сутність, науковий стан, наукова значущість, підстави і вихідні дані для розробки проблеми. Далі подається загальна характеристика наукової роботи у переліченій послідовності і розкривається зміст таких складових: обґрунтування необхідності проведення наукової роботи, актуальність, зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, мета і задачі дослідження, об'єкт, предмет, методи дослідження, хронологічні й географічні межі, наукова новизна і практичне значення результатів дослідження, особистий внесок студента і відомості про апробацію результатів наукової роботи. Обсяг вступу має складати 0,5-1,5 авторських аркуша.

Актуальність теми. Досить кількома реченнями чітко і стисло назвати чинники, що визначають актуальність та доцільність наукової роботи, сутність проблеми або наукового завдання. При цьому слід обов'язково визначити її прямий чи опосередкований зв'язок із профілем кафедри, факультету, навчального закладу, а також предмет дослідження, тобто виділити сферу головних аспектів теми, які складають її зміст і на з'ясування яких спрямовується творча діяльність студента.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Коротко викладають зв'язок вибраного напрямку досліджень з планами навчального закладу (кафедри), де виконана наукова робота, а також з галузевими та (або) державними науково-дослідними планами та програмами, які є пріоритетними у науковій діяльності. Обов'язково зазначають номери державної реєстрації науково-дослідних робіт, базових для підготовки та подання наукової роботи, а також і роль автора у виконанні цих науково-дослідних робіт.

Мета і задачі дослідження. Виходячи з актуальності, ступеня наукової розробки теми і на основі аналізу комплексу архівних документів й інших джерел, необхідно чітко сформулювати задум якого потрібно досягти, при вирішенні поставленої мети. Завдання роботи – визначити основні напрямки дослідження, спрямовані на досягнення мети: розглянути; визначити і обґрунтувати; дослідити; висвітлити; опрацювати і проаналізувати; вивчити; систематизувати та узагальнити; з'ясувати; ввести в науковий обіг нові і мало з'ясовані факти.

Об'єкт дослідження – це процес або явище, обране для вивчення (наприклад: науково-дослідницька, громадсько-просвітницька діяльність, під кутом вивчення комплексу документальних джерел та його творчої спадщини тощо).

Предмет дослідження – це теоретичне відтворення об'єктивної дійсності, тих суттєвих зв'язків і відношень, які містяться в межах об'єкта і які підлягають безпосередньому вивченню. Об'єкт і предмет дослідження співвідносяться між собою як загальне і часткове. *Об'єкт – це те, що ми вивчаємо, а предмет – те, що ми відтворюємо.* В якості об'єкту необхідно виділити ту його частину, яка є предметом дослідження, адже саме на нього спрямована основна увага дослідника, тому що саме предмет дослідження визначає тему (назву на титульній сторінці) наукової роботи (наприклад: предметом є видавнича справа в Україні, становлення та розвиток соціальної роботи).

Методи дослідження (методологічні засади). Коротко та змістовно подається перелік використаних методів дослідження для досягнення поставленої в роботі мети, що послужили принципами об'єктивності та науковості його проведення з урахуванням конкретних чинників. Студент під час наукової роботи для досягнення поставленої мети може використовувати *фундаментальні* або *філософські, загальнонаукові* (експериментальні, методологічні, описові, експериментально-аналітичні), *галузеві* та *конкретно-тематичні* методи: аналізу і синтезу (при вивченні джерел і літератури), типологізації (під час дослідження організаційних засад і структури наукових, науково-краєзнавчих, просвітницьких та інших товариств й осередків), біохронний (при створенні періодизації життєвого шляху і творчості), проблемно-хронологічний (для викладу історичного матеріалу), порівняльний і статистичний (для аналізу різних за характером і значеннями кількісних показників).

Хронологічні межі наукової роботи (якщо є потреба) – визначають нижню і верхню часові рамки перебігу подій, явищ, процесів, життя і діяльності персоналій і т.п., що дозволяє повною мірою узагальнити, систематизувати, осмислити і оцінити на рівні сучасних вимог історичні події, явища, роль тих чи інших діячів.

Територіальні (географічні) межі дослідження – визначають кордони регіонів (територій), на яких відбувався перебіг описаних у науковій роботі подій.

Наукова новизна одержаних результатів визначається постановкою і втіленням авторської концепції дослідження. Стисло і конкретно подається коротка анотація нових результатів наукового дослідження, перераховуються наукові положення, які раніше не були відомі науці або запропоновані студентом особисто, а також визначається відмінність одержаних результатів від відомих раніше (наприклад: у науковій роботі вперше проведено загальне дослідження недостатньо висвітленої досі в історіографії теми; окреслено хронологічні рамки та запропоновано періодизацію життєвого і наукового шляху вченого; розкрито форми і методи діяльності наукових, благодійних і інших товариств України; систематизовано науковий доробок ученого та проаналізовано його історичні погляди на минуле України та її регіонів; отримано і введено в науковий обіг широке коло фактичного матеріалу, архівних джерел, проаналізовано документальну базу наукових праць; відпрацьовано нову методикку адаптації тощо).

Практичне (теоретичне) значення наукової роботи відображає відомості про практичну цінність і наукове використання одержаних результатів досліджень або рекомендації щодо їх використання. Тобто практичне значення визначається зокрема тим, що фактичний матеріал, теоретичні положення та висновки якого можуть бути використані при підготовці узагальнюючих праць, спеціальних видань і статей, посібників, навчально-методичної літератури, а також впровадженні у навчальні дисципліни вищих навчальних закладів.

Апробація результатів наукової роботи може проходити у вигляді доповідей, повідомлень, тез доповідей, у яких висвітлюються основні положення наукової роботи на наукових з'їздах, конференціях (міжнародних, всеукраїнських, регіональних, міжвузівських тощо), симпозіумах, нарадах і засіданнях кафедр, гуртків, проблемних груп, наукових шкіл тощо.

Публікації, відображають особистий внесок студента (дослідника), а саме у скількох статтях фахових наукових збірників, наукових журналів, що входять до переліків ВАК України, інших періодичних і неперіодичних видань, матеріалів і тез конференцій, викладено зміст наукової роботи.

3.3. ОСНОВНА ЧАСТИНА

В основному тексті слід розміщувати науково, дидактично та методично оброблений і систематизований автором науковий чи навчальний матеріал. Викладення матеріалу має бути об'єктивним, науковим, чітким і логічним. Обов'язковими їх складовими повинні бути терміни та нові поняття, їх визначення, використання наочних засобів. Текст необхідно писати на основі найновіших досягнень науки і техніки гарною літературною мовою, з максимально повною інформацією так, щоб вона виклала інтерес до змісту, основних ідей, положень і висновків автора.

Мета, завдання та характер дослідження визначають структуру наукової роботи, яка складається з розділів (не перевищує 3-4), що можуть у свою чергу поділятися на 2-3 (оптимальна кількість) підрозділи. Особливу увагу необхідно звернути на формулювання назв розділів і підрозділів, вони мають бути максимально короткими і точними, щоб повністю розкрити головні ідеї змісту теми роботи (розділу, підрозділу). Кожний розділ починається з нової сторінки, його основному тексту може передувати передмова з коротким описом вибраного напрямку та обґрунтуванням застосованих методів досліджень. Виклад матеріалу кожного розділу завершується відповідними висновками до представленого у ньому матеріалу. В кінці кожного підрозділу також повинен формулюватися стислий (із кількох речень) висновок із викладенням наведених у підрозділі наукових і практичних результатів, що дає змогу вивільнити загальні висновки від другорядних подробиць.

У розділах основної частини наукової роботи необхідно подати:

- огляд літератури за темою і вибір напрямків досліджень;
- виклад загальної методики, основних методів досліджень;
- експериментальну частину і методичку досліджень;
- відомості про проведені теоретичні і експериментальні дослідження;
- аналіз і узагальнення результатів досліджень.

В огляді літератури студент має стисло і критично окреслити основні етапи розвитку наукової думки за своєю проблемою, висвітлити роботи попередників, назвати ті питання, що залишилися невирішеними і ви-

значити своє місце у розв'язанні проблеми. Закінчувати розділ слід коротким резюме стосовно необхідності проведення досліджень у даній галузі. Загальний обсяг огляду літератури не перевищує 20% обсягу основної частини роботи.

Крім того, студент обґрунтовує вибір напрямку досліджень, наводить методи вирішення задач, розробляє загальну методика проведення наукової роботи. В подальшому студент з вичерпною повнотою описує результати власних досліджень з висвітленням того нового, що він вносить у розробку проблеми. Дослідник повинен давати оцінку повноти вирішення поставлених задач, достовірності здобутих результатів, їх порівняння з аналогічними результатами вітчизняних і зарубіжних праць, обґрунтування потреби додаткових досліджень тощо.

Виклад матеріалу в розділі (підрозділі) має підпорядковуватись одній чітко визначеній провідній ідеї, тобто розкриттю змісту теми наукової роботи загалом. Необхідно слідкувати за тим, щоб між ними не допустити розбіжностей.

3.4. ВИСНОВКИ

Висновки – це підведення підсумків проведеної студентом дослідницької роботи, в яких, у першу чергу, відображаються одержані ним найбільш важливі наукові та практичні результати. Вони впливають із змісту наукової роботи і не повторюють висновків до розділів і підрозділів. У висновках коротко оцінюється стан поставленої наукової проблеми, розкриваються методи (методика) її вирішення, їх практичний аналіз, порівняння з відомими розв'язаннями, наголошується на якісних і кількісних показниках здобутих результатів, обґрунтовується їх достовірність, а також можуть міститися пропозиції (у випадку доцільності) щодо наукового і практичного використання результатів роботи.

3.5. СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Список використаних джерел і літератури є необхідною і обов'язковою складовою частиною усіх видів наукової роботи. Проте у список заносяться лише ті джерела та література, які безпосередньо використані студентом для написання наукової роботи. Список використаних джерел і літератури слід розміщувати одним із таких способів:

- у порядку появи посилань у тексті (найбільш зручний для користування і рекомендований при написанні наукових робіт);
- в алфавітному порядку прізвищ перших авторів або заголовків джерел і літератури;
- у хронологічному порядку.

Бібліографічний опис джерел і літератури складають відповідно до чинних стандартів щодо бібліографічних посилань: ДСТУ 8302:2015. Ним перебачено посилання на такі документи: ДСТУ 2732:2004 Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення понять; ДСТУ 3017:2015 Інформація та документація. Видання. Основні види. Терміни та визначення понять; ДСТУ 3582:2013 Інформація та документація. Бібліографічний опис. Скорочення слів і словосполучень в українській мові. Загальні вимоги та правила (ISO 4:1984, NEQ; ISO 832:1994, NEQ)

ДСТУ 6095:2009 Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Правила скорочення заголовків і слів у заголовках публікацій (ГОСТ 7.88-2003, MOD); ДСТУ 7093:2009 Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Скорочення слів і словосполук, поданих іноземними європейськими мовами (ГОСТ 7.11-2004, MOD; ISO 832:1994, MOD); ДСТУ 7157:2010 Інформація та документація. Видання електронні. Основні види та вихідні відомості; ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання (ГОСТ 7.1-2003, IDT); ДСТУ ГОСТ 7.80:2007 Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Заголовок. Загальні вимоги та правила складання (ГОСТ 7.80-2000, IDT).

Якщо бібліографічні посилання виносяться у кінець наукової роботи за розділами, то у такому випадку робляться примітки, які подаються за окремою нумерацією до кожної структурної частини наукової роботи (вступу, кожного із розділів, висновків) окремо наприкінці усієї наукової роботи.

3.6. ДОДАТКИ

Коли є необхідність подати допоміжний матеріал, то до наукової роботи доцільно включати додатки, які відображають повноту сприйняття наукової роботи та дозволяють глибше розкрити сутність досліджуваних питань, переконливіше аргументувати висловлені міркування, яскравіше охарактеризувати діяльність тих чи інших персоналій, як то:

- цінний джерельний матеріал, фотографії і копії документів;
- різні плани, карти-схеми, схеми боїв;
- малюнки, фотографії, ілюстрації допоміжного характеру;
- хронологічні, синхронізаційні та генеалогічні таблиці;
- таблиці допоміжних цифрових даних, графіки, діаграми;
- проміжні математичні доведення, формули і розрахунки;
- протоколи і акти випробувань, впроваджень, розрахунки економічного ефекту;
- інструкції і методики, опис програм вирішення задач на ЕОМ (комп'ютерні програми та інше), які розроблені в процесі виконання роботи;
- різні анкети тощо.

Розділ 4.

МЕТОДИЧНІ ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ НАУКОВОЇ РОБОТИ

Правила оформлення наукової роботи розроблені на основі вимог, визначених Вищою атестаційною комісією України до написання наукових робіт (статей, доповідей, звітів, дисертацій тощо). При цьому враховується також і специфіка оформлення курсових, бакалаврських, дипломних і магістерських робіт, що у майбутньому стане в пригоді студентам у їх науково-дослідній роботі.

4.1. ЗАГАЛЬНІ ВИМОГИ

Студентську наукову роботу друкують за допомогою комп'ютера на одній стороні аркуша білого паперу формату А 4 (210x297 мм) через 1,5 міжрядкових інтервали, на сторінці має бути 30 рядків. Можна також подавати таблиці, ілюстрації та додатки на аркушах формату А3.

Текст студентської наукової роботи необхідно друкувати, залишаючи береги таких розмірів: лівий, верхній і нижній – не менше 20 мм, правий – не менше 10 мм. Шрифт друку – 14, повинен бути чітким, середньої жирності, щільність тексту – однаковою. Вписувати в текст наукової роботи окремі іншомовні слова, формули, умовні знаки можна чорнилом, тушшю, пастою тільки чорного кольору, при цьому щільність вписаного тексту повинна бути наближеною до щільності основного тексту. Друкарські помилки, описки і графічні неточності, які виявилися в процесі написання наукової роботи, можна виправляти підчищенням або зафарбуванням білою фарбою чи коректором і нанесенням на тому ж місці або між рядками виправленого тексту (фрагменту малюнка) при допомозі комп'ютера. Допускається не більше двох виправлень на одній сторінці.

Текст основної частини наукової роботи слід поділяти на розділи (підрозділи, пункти, підпункти). Кожну структурну частину наукової ро-

боти починають з нової сторінки, а її заголовки «ЗМІСТ», «ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ», «ВСТУП», «РОЗДІЛ», «ВИСНОВКИ», «СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ», «ДОДАТКИ» друкують великими літерами симетрично до тексту.

Заголовки підрозділів подавати маленькими літерами (окрім першої великої) з абзацного відступу, крапку в кінці заголовка не ставлять. Якщо заголовок складається з двох або більше речень, їх розділяють крапкою.

Заголовки пунктів також необхідно друкувати маленькими літерами (крім першої великої) з абзацного відступу в розрядці у підбір до тексту, в кінці заголовка ставиться крапка. Відстань між заголовком (за винятком заголовка пункту) та текстом має дорівнювати 3-4 інтервали.

Обсяг основного тексту наукової роботи повинен складати відповідну кількість сторінок, без додатків, приміток, списку використаних джерел, які не входять до загального обсягу, але нумерувати їх слід на загальних засадах.

4.2. НУМЕРАЦІЯ СТОРІНОК НАУКОВОЇ ПРАЦІ

Нумерацію сторінок, розділів, підрозділів, пунктів, підпунктів, малюнків, таблиць, формул в науковій роботі подавати арабськими цифрами без знака №.

Першою сторінкою наукової роботи дисертації є титульна сторінка, яку включають до загальної нумерації сторінок роботи. На титульній сторінці наукової роботи номер сторінки не ставлять, а на наступних сторінках наукової роботи (реферат, наукова стаття, звіт, доповідь, тези конференції) номер проставляють внизу по центру сторінки.

Увага. Номер сторінки на наступних сторінках наукової роботи потрібно у правому верхньому куті сторінки без крапки в кінці.

Такі структурні частини наукової роботи, як зміст, перелік умовних позначень, вступ, висновки, список використаних джерел не мають порядкового номера. Номер розділу ставити після слова «РОЗДІЛ», після номера крапка не ставиться, потім з нового рядка друкується заголовок розділу. Підрозділи нумерують у межах кожного розділу. Номер підроз-

ділу складається з номера розділу і порядкового номера підрозділу, між якими ставиться крапка. В кінці номера підрозділу має стояти крапка, наприклад: «2.3.» (третій підрозділ другого розділу). Потім у тому ж рядку розміщується заголовок підрозділу. Пункти нумеруються у межах кожного підрозділу. Номер пункту складається з порядкових номерів розділу, підрозділу, пункту, між якими ставляться крапки, наприклад: «1.3.2.» (другий пункт третього підрозділу першого розділу). Потім у тому ж рядку друкується заголовок пункту. Пункт може не мати заголовка. Підпункти нумерують у межах кожного пункту за такими ж правилами, як і пункти.

Ілюстрації (фотографії, креслення, схеми, графіки, карти) і таблиці необхідно подавати в науковій роботі безпосередньо після тексту, де вони згадані вперше, або на наступній сторінці. Ілюстрації і таблиці, які розміщені на окремих сторінках наукової роботи, слід включати до загальної нумерації сторінок. Ілюстрації необхідно позначати словом «Рис.» і нумерувати послідовно в межах розділу, за винятком ілюстрацій, поданих у додатках. Номер ілюстрації складається з номера розділу і порядкового номера ілюстрації, між якими ставиться крапка, наприклад: Рис. 1.2 (другий рисунок першого розділу). Номер ілюстрації, її назва і пояснювальні підписи розміщують послідовно під ілюстрацією. Таблиці нумерують послідовно (за винятком таблиць, поданих у додатках) в межах розділу. В правому верхньому куті над відповідним заголовком таблиці необхідно розміщувати напис «Таблиця» із зазначенням її номера. Номер таблиці повинен складатися з номера розділу і порядкового номера таблиці, між якими ставиться крапка, наприклад: «Таблиця 1.2» (друга таблиця першого розділу).

Формули в науковій роботі (якщо їх більше однієї) слід нумерувати у межах розділу, номер складається з номера розділу і порядкового номера формули в розділі, між якими ставиться крапка, наприклад: (3.1) (перша формула третього розділу). Примітки до тексту і таблиць, у яких вказують довідкові і пояснювальні дані, нумерують послідовно в межах однієї сторінки.

4.3. ІЛЮСТРАЦІЇ

Особлива роль у наукових працях належить ілюстраціям. До відбору ілюстративного матеріалу ставляться такі вимоги:

- ілюстрації мають використовуватися тільки в тих випадках, коли вони розкривають, пояснюють чи доповнюють інформацію, яка міститься в тексті. Наявність їх дозволяє авторам передати більш чітко, точно і образно програмні матеріали, що викладаються;
- вигляд ілюстрацій має відповідати ступеню підготовленості студента: для студентів молодших курсів вони мають бути простішими та доступнішими для з'ясування, а для старшокурсників – більш складними;
- при підготовці ілюстрацій слід враховувати можливості комп'ютерного відтворення та інші фактори з тим, щоб максимально уявити, як буде виглядати завершена робота;
- ілюстрації у вигляді схем не повинні повторювати матеріалу основного тексту або містити зайву інформацію, що відволікає від засвоєння теми;
- подані технічні креслення мають пояснювати будову та принципи роботи машин, їх механізмів і вузлів й не повинні містити малозначущих подробиць;
- однотипні ілюстрації мають бути виконані однією технікою;
- при поданні статистичних даних доцільно використовувати графіки та діаграми, які є ефективними засобами передачі інформації між величинами і явищами, що висвітлюються;
- доцільно використовувати кольорові ілюстрації, які не тільки збагачують інформацію, а й акцентують увагу на основних ідеях ілюстрованого матеріалу.

Наукову роботу слід ілюструвати виходячи із ретельно продуманого тематичного плану, при цьому кожна ілюстрація має відповідати тексту, а текст – ілюстрації. Назви ілюстрацій потрібно розміщувати після їхніх номерів, а при необхідності їх доповнювати під рисунковим текстом з такими елементами:

- найменування графічного сюжету, що позначається скороченням «Рис. 5»;

- порядковий номер ілюстрації вказувати без знаку номера арабськими цифрами;
- тематичний заголовок ілюстрації, що із якомога стислою характеристикою зображеного;
- експлікацію, у якій деталі сюжету позначаються цифрами, які виносять у підпис, супроводжуючи їх текстом, яка не замінює загального найменування сюжету, а лише пояснює його, наприклад:

Рис. 1.24. Схема розміщення елементів касети:

1 – розмотувач плівки;

2 – сталеві ролики;

3 – привідний валик.

Основними видами ілюстративного матеріалу в наукових роботах є креслення, технічний рисунок, схема, світлина, діаграма, графік тощо.

Ілюстрації мають забезпечувати їх чітке відтворення (електрографічне копіювання, мікрофільмування тощо). Їх виконують чорнилом, тушшю або пастою чорного кольору на білому непрозорому папері. У науковій роботі необхідно застосовувати лише штрихові ілюстрації і оригінали світлин, які наклеюють на стандартні аркуші білого паперу формату А 4.

4.4. ТАБЛИЦІ ТА ФОРМУЛИ

Цифровий матеріал, поданий у науковій роботі, оформляється у вигляді таблиць. Назву і слово «Таблиця» слід розміщувати над таблицею і друкують симетрично до тексту з великої літери. Заголовки кожної графи таблиці мають бути по можливості короткими і починатися із великих літер, а підзаголовки – з маленьких, одиниці виміру зазначати в тематичних заголовках. Висота рядків має бути не меншою 8 мм. Таблицю розміщувати після першого згадування про неї в тексті, так, щоб її можна було читати без повороту або з поворотом за годинниковою стрілкою. Таблицю з великою кількістю рядків можна переносити на інший аркуш.

При використанні формул необхідно дотримуватися певних техніко-орфографічних правил. Довгі і громіздкі формули, які мають математичні знаки суми, добутки, диференціювання, інтегрування та всі нумеровані формули слід розміщувати на окремих рядках.

Декілька коротких однотипних формул, відокремлених від тексту, варто подавати в одному рядку. Невеликі і нескладні формули, що не мають самостійного значення, потрібно вписувати всередині рядків тексту. Пояснення значень символів і числових коефіцієнтів варто подавати безпосередньо під формулою в тій послідовності, в якій вони подані у формулі. Значення кожного символу і числового коефіцієнта подається з нового рядка.

Перший рядок пояснення необхідно починати зі слова «де» без двокрапки. Рівняння і формули виділяти з тексту вільними рядками. Вище і нижче кожної формули залишати не менше одного вільного рядка. Переносити рівняння, яке не вміщується в один рядок, можна лише після знаків рівності (=), плюс (+), мінус (-), множення (x) і ділення (:).

Порядкові номери формул, на які є посилання у тексті, потрібно позначати арабськими цифрами в круглих дужках біля правого берега сторінки без крапок від формули до її номера, якщо він не вміщується у рядку з формулою, його переносять у наступний рядок нижче формули, при цьому номер формули слід подавати на рівні останнього рядка.

4.5. ЗАГАЛЬНІ ПРАВИЛА ЦИТУВАННЯ ТА ПОСИЛАННЯ НА ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

Важливе значення в наукових роботах посідають цитати, які використовуються для точної передачі думок авторів першоджерел, що допомагає ідентифікувати ті чи інші погляди або зіставити різні точки зору на обрану проблему тощо. Вони є необхідною точкою опори молодого автора для здійснення відповідного аналізу та синтезу залученої інформації. Зрештою, саме їх зміст дозволяє сформулювати переконливі докази, потрібні для об'єктивної та неупередженої характеристики явищ, подій, фактів, які досліджуються. У студентських наукових роботах цитати також використовуються для того, щоб підкріпити твердження їх авторів за допомогою авторитетних дослідників.

При написанні наукової роботи кожний студент має робити правильні посилання на джерела, матеріали або окремі результати, з яких во-

ни наводяться в науковій роботі, або на ідеях і висновках яких розроблюється проблема, питання, вивченню яких присвячена наукова робота. Такі посилання дають змогу відшукати документи і пересвідчитись у достовірності відомостей про їх цитування, формують необхідну інформацію щодо них, допомагають з'ясувати зміст, мову та обсяг тексту.

Науковий етикет вимагає точно відтворювати цитований текст, бо найменше скорочення наведеного витягу може спотворити зміст, закладений автором. Загальні вимоги до цитування такі:

- текст цитати має починатися і закінчуватися лапками і наводиться в тій граматичній формі, в якій він поданий у джерелі, із збереженням особливостей авторського написання. Наукові терміни, запропоновані іншими авторами, лапками не виділяти, за винятком тих, що викликали загальну полеміку. У таких випадках використовується вираз «так званий»;
- цитування має бути повним, без довільного скорочення авторського тексту і без перекручень думок автора. Пропуск слів, речень, абзаців при цитуванні допускається без перекручення авторського тексту і повинен позначатися трьома крапками, які ставляться у будь-якому місці цитати. Якщо перед випущеним текстом або за ним стоїть розділовий знак, то він не зберігається;
- кожна цитата обов'язково супроводжується посиланням на джерело;
- при непрямому цитуванні (переказі, викладі думок інших авторів своїми словами), що дає значну економію тексту, слід бути гранично точним у викладенні думок автора, коректним щодо оцінювання його результатів і давати відповідні посилання на джерело;
- якщо необхідно виявити ставлення автора наукової роботи до окремих слів або думок з цитованого тексту, то після них у круглих дужках слід ставити знак оклику або знак питання;
- якщо автор наукової роботи, наводячи цитату, виділяє в ній деякі слова, то в такому випадку необхідно зробити спеціальне застереження, тобто після тексту, який пояснює виділення, слід поставити крапку, потім дефіс і вказати ініціали автора наукової роботи, а весь текст застереження вмістити у круглі дужки. Варіантами таких застережень є: (*курсив наш. – А.Ф.*), (*підкреслено мною. – А.Ф.*), (*розрядка моя. – А.Ф.*).

Робити посилання слід на останні видання наукових праць, документальних збірників, опублікованих джерел. На більш ранні видання можна посилатися лише у тих випадках, коли в них наявний матеріал, який не включено до останнього видання. Якщо використовують відомості, матеріали з монографій, оглядових статей, інших джерел з великою кількістю сторінок, тоді в посиланні необхідно точно вказувати номери сторінок, ілюстрацій, таблиць, формул із джерела, на яке дано посилання в науковій роботі.

Посилання у тексті наукової роботи на джерела слід зазначати порядковим номером за переліком посилань, виділеним двома квадратними дужками, наприклад [1]. Якщо в тексті наукової роботи необхідно зробити посилання на складову частину або на конкретні сторінки відповідного джерела, можна наводити посилання у виносках, при цьому номер посилання має відповідати його бібліографічному опису за переліком посилань, наприклад: [1, 7].

Результати досліджень оформляються не лише у формі курсових, бакалаврських, дипломних, магістерських робіт, а й узагальнюються та реалізуються в рефератах, тезах доповідей, а головне – в статтях, монографіях, методичних і практичних матеріалах, підручниках, навчальних посібниках, кандидатських і докторських дисертаціях, авторефератах дисертацій тощо.

Кожному студенту (магістранту) важливо добре знати вимоги про те, як у своїй науковій роботі використовувати наукову, навчальну літературу та документальні, зокрема архівні джерела, і як оформляти бібліографічний апарат. Адже саме це дозволяє зробити висновок щодо науково-теоретичного рівня того чи іншого виконаного дослідження, його об'єктивність і достовірність, а також про наукову культуру роботи та її автора. Зауважимо, що в науковій роботі, як і в будь-якій іншій праці вищого рівня, бібліографічний апарат виступає їх невід'ємною складовою. Він складається з двох частин: по-перше, з бібліографічного списку або списку використаних джерел і по-друге, із бібліографічних посилань на використану літературу або джерела. В обох випадках вони оформлюються відповідно до чинних в Україні стандартів із бібліотечної та видавничої справи.

Відомості про використані джерела та літературу слід подавати згідно з вимогами державного стандарту. Найбільш поширеними видами посилань є такі.

В разі посилання на архівні джерела, запис потрібно робити таким чином: Лист Голови Спілки «Чорнобиль» Г. Ф. Лепіна на ім'я Голови Ради Міністрів УРСР В. А. Масола щодо реєстрації Статуту Спілки та сторінки Статуту. 14 грудня 1989 р. // Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2612. 320 арк., або : Праці П. К. Грімстед] // ЦДАВО України. Ф. 14. Оп. 7. Спр. 19. 284 арк.

При використанні архівних документів Інституту рукопису Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського, запис робиться в такий спосіб: Діяльність історичної секції при ВУАН та зв'язаних з нею історичних установ Академії в 1929-1930 рр. // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. X (Всеукраїнська Академія Наук). Спр. 1686. 30 арк.

Якщо в дослідженні використано монографію одного автора, то відомості про неї будуть мати такий вигляд: Попович М. В. Нарис історії культури України. Київ : Артєк, 1998. 728 с.; Романенко М. І. Освіта як об'єкт соціально-філософського аналізу: Наук. моногр. Дніпропетровськ : Промінь, 1998. 131 с.

Коли в праці використовується монографія двох авторів, то в списку джерел і літератури необхідно подати інформацію про неї таким чином: Суслов О. П., Вишневська В. А. Програмно-цільове управління: аспект моделювання. Київ : Знання, 1998. 115 с.; для оформлення підручників – Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України: підруч. для студ. іст. спец. вищ. навч. закл.. Тернопіль: Навч. книга – Богдан, 2004. 480 с.

У випадку використання монографії з трьома авторами бібліографічні дані оформляються в такий спосіб: Олуйко В. М., Слободянюк П. Я., Баюк М. І. Адміністративно-територіальний устрій Поділля. Історія і сучасність. Монографія / [за заг. ред. Смолія В. А., Слободянюка П. Я.]. Хмельницький, 2005. 400 с., або – Лудченко А. А., Лудченко Я. А., Примак Т. А. Основы научных исследований: учеб. пособ. / [под ред. А. А. Лудченко]. Киев : Знання, 2000. 114 с.

При застосуванні праці з чотирма авторами її бібліографічний опис матиме такий вигляд: Культура в законі: Стан та проблеми правового ре-

гулювання культури в Україні / [Укр. центр культ. досліджень, Ін-т культурної політики; В. Солодовиц, О. Гриценко, М. Стріха, В. Вечерський; за ред. О. Гриценко]. Київ, 1998. 100 с.; Плахтій П. Д. Профілактор Євменова як засіб корекції порушень постави у школярів: навч. посіб. / [П. Д. Плахтій, В. М. Мухін, В. В. Євмінов, І. О. Куделя]. Кам'янець-Подільський : Абетка, 2006. 160 с.

За умови використання праці, авторами якої є п'ять або більше осіб, правильний бібліографічний опис буде мати такий вигляд: Принципи менеджменту: конспект лекцій / [Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого; укл.: О. О. Мамалуй, О. С. Марченко, Л. С. Шевченко та ін.]. Харків, 1997. 109 с.; ілюстр., табл.

Використовуючи багатотомні колективні праці, в списку джерел і літератури бібліографічне оформлення потрібно здійснювати за таким зразком: Істрія української культури у 5-ти т. Т. 4. Кн. 2: Українська культура XIX століття / [Бондар М. П., Загайкевич М. П., Пилипчик Р. Я. та ін.]. Київ: Наук. думка, 2005. 1293 с.

Оформлення бібліографічного опису наукових збірників слід робити в такий спосіб: Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Збірник статей. Вип. 30 / [Ін-т історії України НАН України]. Київ: Рідний край, 2005. 562 с.; Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наук. праць. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. Т. 6: Матеріали другого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII – на початку XXI ст». 376 с.

Бібліографічний опис словників у списку джерел і літератури має мати такий вигляд: Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. 1440 с.

Депоновані наукові праці слід оформляти в списку джерел і літератури таким чином: Філіппова Л. Я. Автоматизовані інформаційно-бібліографічні системи і бази даних / [ХДІК]. Харків, 1996. 103 с. – Деп. в ДНТБУ 03.03.97, № 195. – Ук. 97.

Правильне бібліографічне оформлення використаних статей із наукових збірників і збірників праць за підсумками наукових форумів повинно бути таким:: Смолій В. А. Початковий процес національного державотворення (друга половина XVI – перша половина XVII ст.): кілька

штрихів до з'ясування проблеми // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. Т. 6 (8). С. 87-95; Тронько П. Поступ краєзнавства України на початку ХХІ століття: перспективи і завдання // ІІ Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку». Кам'янець-Подільський, 17-18 вересня 2003 р. Доповіді та повідомлення / [Українське історичне товариство, Ін-т історії України НАН України, Кам'янець-Подільський державний університет, Світова наукова рада при Світовому Конгресі Українців] редактори: Любомир Винар, Олександр Завальнюк]. Кам'янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острог: Вид-во НаУОА, 2005. Т. 1. С. 46-48.

Бібліографічний опис журнальних статей необхідно оформляти за таким зразком: Горобець В. Військові служителі в Гетьманщині: групи, статус, соціпрофесійна організація // Укр. іст. журн.. 2019. № 3. С. 4-24; Тараненко С., Кабанець Є. Датування мурів Печерського монастиря: аналіз та критика джерельної бази // Укр. іст. журн. 2019. № 3. С. 93-107.

Бібліографічний опис дисертації повинен мати такий вигляд: Комарніцький О. Б. Студентство педагогічних навчальних закладів Радянської України в умовах формування тоталітарної системи (20-30-ті рр. ХХ ст.): дис. ... докт. іст. наук; спец. 07.00.01 – Історія України / Комарніцький Олександр Борисович. Кам'янець-Подільський, 2018. 582 с., а бібліографічний опис авторефератів дисертацій потрібно робити за таким зразком: Кундельський В. В. Корінне населення Правобережної України у міжнаціональних відносинах наприкінці ХVІІІ – 60-х рр. ХІХ ст.: автореф. дис. Канд. іст. наук; спец. 07.00.01. – Історія України / В. В. Кундельський. Кам'янець-Подільський, 2018. 20 с.

При використанні патенту в списку джерел і літератури слід його бібліографічний опис подати у такій редакції: Гомілковостопний вузол: Пат. 643 Україна: МКВ5 А 61 F2 / 66 / Дорохов Г.В. – № 4703483/ SU; Заявл. 08.06.89; Опубл. 15.12.93, Бюл. № 2. – 2 с.: кресл. тощо.

У разі, коли на одне і те ж джерело чи працю посилання зроблені підряд, то у повторному посиланні потрібно писати слова «Там само» і вказувати відповідні сторінки (у випадку, якщо повторне посилання робиться на ту ж сторінку, „Там само” пишеться без зазначення сторінки). У

повторних посиланнях на авторську книгу чи статтю потрібно наводити прізвище автора (авторів) і замість назви вживати слова «Вказана праця»! чи «Названа праця» і далі вказувати номер тієї чи іншої сторінки.

4.6. ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СПИСКУ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Бібліографічний опис використаних джерел розміщують після висновків, його складають безпосередньо за друкованим твором або випишують із каталогів і бібліографічних покажчиків повністю без пропусків будь-яких елементів, скорочення назв та ін.

Джерела і літературу можна розміщувати такими способами:

- у порядку появи посилань у тексті (найбільш доцільний і зручний для користування і рекомендований при написанні наукових робіт та дисертацій, зокрема);
- в алфавітному порядку прізвищ перших авторів або заголовків;
- у хронологічному порядку.

Відомості про джерела, включені до списку, необхідно подавати відповідно до вимог державного стандарту з обов'язковим наведенням назв джерел і праць.

Особливе місце в кожній науковій праці посідають додатки, що істотно збагачують їх зміст. У них вміщують різноманітні матеріали, які доповнюють, ілюструють основний текст. Передусім зауважимо, що додатки, як правило, оформляються на наступних після основного змісту сторінках і розміщуються в порядку їх появи у тексті роботи. По-друге, кожний додаток необхідно оформляти з нової сторінки. По-третє, заголовок кожного додатку потрібно друкувати угорі малими літерами з першої великої симетрично до тексту.

Додатки слід оформляти як продовження наукової роботи (в разі потреби) на наступних її сторінках або у вигляді окремої частини (брошури або книги) після висвітлення її змісту. Додатки необхідно розміщувати у порядку появи посилань у тексті наукової роботи.

Якщо додатки оформляти на наступних сторінках наукової роботи, то кожний такий додаток потрібно починати з нової сторінки.

Додаток повинен мати заголовок, надрукований угорі малими літерами з першої великої симетрично відносно тексту сторінки. Посередині рядка над заголовком малими літерами з першої великої друкується слово «Додаток..» і послідовно великими літерами української абетки, за винятком літер Г, Є, І, Ї, Й, О, Ч, Ь, позначає додаток. Додатки слід позначати наприклад, «Додаток А», «Додаток Б» і т.п., а один додаток позначається лише як «Додаток А».

Текст кожного додатка за необхідності, може бути поділений на розділи й підрозділи, які нумерують у межах кожного додатка, при цьому перед кожним номером ставлять позначення додатка (літеру) і крапку, наприклад, А.2 – другий розділ додатка А; В.3.1 – перший підрозділ третього розділу додатка В.

Ілюстрації, таблиці та формули в додатках слід нумерувати у межах кожного додатка, зокрема: рис. Г. 1.2. – другий рисунок першого розділу додатка Г; формула Б.1 – перша формула додатка Б тощо.

Розділ 5.

АПРОБАЦІЯ РЕЗУЛЬТАТІВ НАУКОВОЇ РОБОТИ

5.1. РОБОТА НАД СТАТТЯМИ ТА ДОПОВІДЯМИ

Наукова робота готується українською мовою. Її оформлення здійснюється згідно з вимогами до звітів про науково-дослідні роботи (НДР), встановленими Державним стандартом України ДСТУ 3008-95 «Документація. Звіти у сфері науки і техніки. Структура і правила оформлення». Кінцевим результатом наукової роботи студента має бути її опублікування в наукових журналах, інших фахових та періодичних виданнях, оприлюдненню на конференціях різного рівня.

Для студента як майбутнього дослідника важливо оволодіти технікою написання статей і підготовки доповідей (тез) на конференціях не тільки з точки зору задоволення вимог стосовно рівня публікацій, а й з позицій сприйняття їх слухачами та читачами. Це зобов'язує до певної логіки побудови наукової роботи (доповіді, тез, звіту, статті), високої вимогливості щодо їх форми, стилю і мови. Опублікувати статтю (доповідь, тези, звіт) – означає зробити даний матеріал надбанням фахівців для використання в їхній науковій роботі. Отже необхідно писати просто і зрозуміло. Слід уникати як передчасних публікацій, так і зволікання з публікаціями.

За прийнятими останнім часом вимогами статті (доповіді, звіті) обсягом п'ять – вісім друкованих сторінок за результатами наукового дослідження, повинні складатися з таких необхідних елементів, як:

- вступ – постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями (5-10 рядків);
- аналіз останніх досліджень і публікацій, на які спирається дослідник і в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається студент (дослідник, науковець) та виділення невирішених раніше ча-

стин загальної проблеми, котрим присвячується означена наукова робота (стаття, доповідь, звіт) (за звичай це близько 10 рядків), цю частину наукової роботи ще називають «вихідні передумови»;

- формулювання цілей наукової роботи (статті, доповіді) (постановка завдання); визначення корисності пропонованої роботи (статті, доповіді), тобто дана робота має на меті ліквідувати якісь «білі плями» у загальній науковій проблемі (обсяг 5-10 рядків);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів має складати 5-6 сторінок друкованого тексту;
- висновки з даного дослідження робляться стислими, одночасно з ними необхідно подати перспективи щодо подальших розвідок (досліджень) у даному напрямку.

Деякі наукові видання (журнали) публікують свої вимоги до структури та оформлення статей (Додатки Е.).

Методика підготовки доповіді (тез) на наукову конференцію має певну специфіку, проте план доповіді не відрізняється від плану статті. При написанні доповіді необхідно врахувати, що за 10 хвилин, які, як правило, відводяться для невеликих доповідей і повідомлень, можна прочитати матеріал, розміщений на 4 сторінках друкованого тексту, тому обсяг доповіді має мати значно менший від обсягу статті. Крім того, студент (дослідник) має реагувати на попередні виступи за темою своєї доповіді. Слід враховувати і те, що полемічний характер доповіді завжди викликає інтерес слухачів і підвищує їхню активність.

5.2. ПІДГОТОВКА НАУКОВОЇ ПУБЛІКАЦІЇ ТА ЇЇ РЕЦЕНЗУВАННЯ

Перш ніж опублікувати наукову статтю студенту потрібно написати її рукопис. Рукопис статті повинен мати повну назву роботи, прізвище та ініціали автора, анотацію українською та іноземною (англійською, німецькою, російською тощо) мовою, власне, виклад її тексту і список використаної літератури.

Передусім, наголошуємо, що для цього треба розробити план статті. Він має складатися із вступу (один абзац), аналізу останніх досліджень і публікацій (від 0,5 до 2 сторінок), формулювання цілей статті – мети та завдань праці (один або два абзаци), викладу основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих результатів (від п'яти до 24 сторінок) і висновків (у середньому обсягом від третини до однієї сторінки).

Оскільки все частіше студенти і особливо магістранти друкують свої статті в наукових збірниках, важливо дотримуватися встановлених вимог до такої категорії наукових праць. Відповідно до постанови президії ВАК України від 15 січня 2003 року № 705/1 наукові статті зараховуються до категорії фахових при наявності таких необхідних елементів, як: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання обраної проблеми і на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, якій присвячено статтю; формулювання мети і завдань статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки про отримані дані проведеного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Для повної відповідності із встановленими вимогами статтю необхідно оформляти за такими правилами: у правому верхньому куті необхідно розмістити прізвище та ініціали автора. При необхідності слід вказати і відомості про місце навчання, факультет, спеціальність і курс; нижче по центру аркуша слід подати стисло назву статті, що відбиває її головну ідею, думку; для викладу матеріалу потрібно використовувати чітку літературну наукову мову та розповідні речення; у тексті ініціали слід ставити перед прізвищами; текст не перевантажувати цифрами; цитати у тексті використовувати не дуже часто, головним чином тих авторів, які вперше почали досліджувати і зробили найбільший внесок у розробку теми; основний обсяг присвячувати викладу власних думок; стаття має завершуватися конкретними висновками та рекомендаціями і списком використаних літератури та джерел; сторінки рукопису мають бути од-

ного розміру (від 203x 288 мм. до 210x297мм.); поля сторінок оригіналу повинні мати: ліві не менше 20 мм., а краще 30 мм., верхні – 20, праві – 10, нижні – 20 мм.; в одному рядку має бути приблизно 60-65 знаків (враховуючи розділові знаки і пробіли між літерами), на одній сторінці суцільного тексту бажано розміщувати 28-30 рядків; ілюстративні матеріали слід виконувати чітко, у форматі, що забезпечує розуміння всіх деталей при можливому зменшенні зображення; текст статті має супроводжуватися анотаціями українською та іноземною мовами.

Видрукувана наукова робота обов'язково підписується студентом (магістрантом) і подається науковому керівнику на розгляд у визначений термін. Керівник уважно перечитує її, ставить свій підпис і подає на останній сторінці наукової роботи невеликий відгук, у якому обов'язково відзначає:

- актуальність теми;
- повноту висвітлення теми роботи, глибину з'ясування поставлених завдань;
- обґрунтованість одержаних результатів і висновків;
- основні недоліки;
- практичне значення роботи;
- –пропонує оцінку («відмінно», «добре», «задовільно»);
- можливість допуску наукової роботи до публікації або оприлюднення на конференції.

У випадку негативного відгуку керівника, недотримання студентом (магістрантом) вимог щодо змісту і оформлення роботи завідувач кафедри має всі підстави відмовити студенту в допуску наукової роботи до публікації або оприлюднення на конференції. При одержанні позитивного відгуку студент, дотримуючись вимог, передбачених редакціями наукових збірників (вісників чи журналів), готує наукову роботу до публікації. Але студенту варто враховувати те, що редакційні колеги наукових видань організують належне рецензування та ретельний відбір статей до друку, приймаючи лише наукові роботи, підготовлені у відповідності з вимогами ВАК України.

5.3. ПІДГОТОВКА НАУКОВОЇ ДОПОВІДІ (ПОВІДОМЛЕННЯ) НА КОНФЕРЕНЦІЮ

Основне завдання студента на конференції незалежно від її рівня (студентська, вузівська, міжвузівська, регіональна, всеукраїнська, міжнародна тощо) полягає в тому, щоб показати свої перші наукові здобутки як дослідника, закріпити навички підготовки до повноцінної наукової роботи, усвідомити себе молодим науковцем, майбутнім вченим. Для виступу на науковому форумі за результатами своєї наукової роботи, студенту необхідно написати доповідь (тези, звіт) з обраної теми наукової роботи або її частини. Водночас він має передбачити можливі запитання по змісту наукової роботи і заздалегідь підготувати на них відповіді, проконсультувавшись перед цим із науковим керівником. У доповіді студенту доцільно передбачити такі аспекти, як:

- обґрунтування актуальності теми;
- визначення предмету дослідження, його хронологічних меж, мети, завдань, новизни;
- з'ясування джерельної бази;
- висвітлення сутності проведеного дослідження (експерименту, анкетування тощо);
- з'ясування основних висновків проведеного дослідження;
- оголошення пропозицій щодо практичного застосування результатів проведеного дослідження.

До самого виступу, який переважно має тривати не більше 10 хв., студенту необхідно добре підготуватися, адже виступ має бути досить стислим і по суті, і по змісту. Не потрібно деталізувати той чи інший аспект, оскільки може не вистачити часу для висвітлення інших питань наукової роботи. Після завершення виступу, учасники конференції, як правило, ставлять доповідачу (виступаючому) декілька запитань, тому студент як повноправний учасник конференції має бути готовим дати відповіді на запитання, що торкаються змісту доповіді (тез, звіту), проведеного експерименту тощо. При цьому не потрібно боятись відстоювати, але тільки на основі доказів, власної позиції, не лякатись можливої дискусії. Навпаки,

така дискусія лише засвідчить рівень володіння матеріалом, уміння доповідача як науковця-початківця логічно та системно формулювати свої думки, робити необхідні висновки, вести наукову дискусію.

Наукова робота студента після її апробації зберігається на кафедрі. Кафедра має право, не порушуючи авторських прав студента як автора, направляти належним чином оформлену роботу на конкурси студентських наукових робіт.

Про участь у конференції та виступ на ній із доповіддю, студент має бути поінформований про це, як мінімум за тиждень до початку її роботи.

За результатами роботи конференції, як правило, друкується збірник наукових матеріалів конференції, в т.ч. праць студентів та інших її учасників.

Для кожного студента важливо навчитися складати плани тез і коротких доповідей в усній або письмовій формах, уміти їх переробляти, виправляти, виробляти свій власний стиль. У цьому особливо доцільно прислухатися до свого наукового керівника, отримати від нього необхідну допомогу як старшого і досвідченішого колеги. Якщо він декілька разів перевірить рукопис, виправить наявні стилістичні помилки, то це також розширить скарбницю наукових знань молодого дослідника. Структура реферату має мати такий вигляд: вступ; розділ 1. Історія та теорія питання; Розділ 2. Вирішення проблеми в сучасних умовах (може бути кілька розділів, у яких розкриваються основні положенні обраної теми); Висновки; Література та джерела; Додатки (при потребі).

5.4. ЗАХИСТ БАКАЛАВРСЬКОЇ (МАГІСТЕРСЬКОЇ) РОБОТИ

Найважливішим етапом виконання курсової роботи є її захист. Він проводиться на відкритому засіданні створеної розпорядженням декана факультету спеціальної комісії у складі двох-трьох викладачів кафедри за участю керівника курсового проекту (роботи). На захисті спочатку надається слово для виступу (приблизно 10 хвилин) студенту, в якому той має коротко обґрунтувати вибір теми, мету роботи та викласти її структуру, основний зміст і висновки. Після ознайомлення з курсовою роботою доповідачу можуть поставити запитання по суті проведеного дослі-

дження. Захист супроводжується дискусією, в якій можуть взяти участь всі бажаючі. Після захисту курсова робота оцінюється за чотирибальною шкалою – відмінно, добре, задовільно, незадовільно. Оцінка визначається комісією як результат окремих складових і залежить від повноти викладу студентом теми, ступеня використання ним необхідних літературних джерел, грамотності та літературного оформлення роботи, а також уміння доповісти та обґрунтувати під час захисту суть дослідження, правильності відповідей на поставлені під час дискусії запитання. Курсові проекти (роботи) зберігаються на кафедрі (предметній або цикловій комісії) протягом одного року, потім на основі оформленого акту списуються в установленому порядку.

Після затвердження теми бакалаврської, дипломної роботи студент із допомогою наукового керівника складає завдання на виконання дослідження, яке затверджує завідувач кафедри. Завдання складається в двох примірниках: один вручається студенту перед початком переддипломної практики. Її завданням є збір і узагальнення інформації для бакалаврської, дипломної роботи. Інший примірник завдання залишається на кафедрі і разом з роботою подається до захисту. Незалежно від обраної теми структура бакалаврської, дипломної роботи має бути ідентичною до курсової. Завершену та зброшуровану в твердій палітурці бакалаврську (дипломну) роботу студент представляє завідувачу профільюючої чи випускаючої кафедри, який, у свою чергу, приймає рішення щодо її допуску до захисту перед Екзаменаційною комісією, про що робить відповідний запис після висновку комісії з попереднього захисту. Після одержання допуску до захисту виконаної роботи студент отримує на цій же кафедрі направлення на її зовнішнє рецензування. Зовнішній рецензент, як правило, провідний фахівець або науковець (це може бути професор чи доцент іншої профільної кафедри, або іншого вищого навчального закладу або авторитетний практичний працівник) ретельно ознайомлюється з роботою та оцінює її у формі письмової рецензії. Оформлену рецензію рецензент скріплює своїм підписом і завіряє у навчальній частині або відділі кадрів й повертає автору чи передає на випускову кафедру або в деканат факультету.

Відгук наукового керівника бакалаврської (дипломної) роботи пишеться у двох примірниках і повинен відображати такі основні аспекти:

- актуальність теми;
- ступінь наукового та практичного значення праці;
- рівень підготовки автора до виконання професійних обов'язків;
- ступінь самостійності у виконанні роботи;
- новизну поставлених питань і оригінальність їх розв'язання;
- вміння використовувати наукову літературу;
- ступінь оволодіння методами дослідження;
- повноту та якість розробки теми;
- логічність, послідовність, аргументованість, літературну грамотність викладення матеріалу;
- можливість практичного застосування результатів дослідження або окремих його частин;
- висновок про те, якою мірою вона відповідає вимогам, які ставляться перед такими кваліфікаційними роботами.

Обов'язки наукового керівника бакалаврської, дипломної роботи полягають у тому, щоб:

- надати допомогу у виборі теми, розробці плану (змісту) роботи; доборі наукової, методичної літератури та періодичних видань і методології та методів дослідження і т.п.;
- проаналізувати зміст роботи, висновки та результати дослідження;
- визначити поетапні завдання і терміни їх виконання, а також виконання всієї роботи;
- проконтролювати своєчасність і якість виконання роботи;
- доповісти на засіданні кафедри про стан виконання та завершення роботи своїм підлеглим;
- надати письмовий відгук на завершену роботу.

До захисту бакалаврських (дипломних) робіт допускаються студенти, які виконали всі вимоги навчального плану, пройшли і захистили виробничу практику, подали в установленому порядку і визначений термін бакалаврську (дипломну) роботу і позитивні відгук та рецензію на неї.

До самого захисту студент готує стислу доповідь, розраховану на 10-15 хвилин, у якій слід викласти основні результати дослідження. На підкріплення доповіді студенту бажано виготовити потрібний наочний матеріал. Крім того, потрібно підготувати заздалегідь відповіді на критичні зауваження рецензента та можливі запитання під час самого захисту виконаного дослідження.

Захист бакалаврських, дипломних проектів (робіт) здійснюється на відкритому засіданні Державної екзаменаційної комісії відповідно до «Положення про організацію навчального процесу у вищих навчальних закладах». При цьому в роботі ДЕК має брати участь не менше половини її складу при обов'язковій присутності голови комісії. Процедурно передбачено, що перед початком державних екзаменів або захистом дипломних проектів (робіт) декан факультету подає Державній екзаменаційній комісії такі документи:

1. Зведену відомість про виконання студентами навчального плану і про отримані ними оцінки з теоретичних дисциплін, курсових проектів і робіт, практик, з державних екзаменів (тільки перед захистом дипломних проектів або робіт).
2. Відгуки наукових керівників про кожний дипломний проект (роботу).
3. Рецензії на бакалаврські, дипломні проекти (роботи) професорів, доцентів, провідних науково-педагогічних працівників або практичних працівників відповідних кваліфікацій. Крім того, Державній комісії можуть бути подані також інші матеріали, що характеризують наукову і практичну цінність виконаного проекту (роботи) – друковані статті за темою проекту (роботи), документи, які вказують на практичне застосування проекту (роботи), макети, зразки матеріалів, виробів тощо.

Процедура захисту включає: доповідь студента про зміст роботи; запитання до автора; оголошення відгуку наукового керівника або його виступ; зовнішньої рецензії науково-педагогічного працівника чи практичного працівника; відповіді студента на запитання членів ДЕК; заключне слово студента та рішення комісії про оцінку роботи.

Результати захисту бакалаврського, дипломного проекту (роботи) визначаються оцінками «відмінно», «добре», «задовільно» і «незадовільно».

но». Підсумки захисту бакалаврських, дипломних проектів (робіт) оголошуються у цей же день після оформлення протоколів засідання Державної екзаменаційної комісії. Студенту, який захистив бакалаврський, дипломний проект (роботу) та склав державні екзамени відповідно до вимог освітньо-професійної програми підготовки, рішенням Державної екзаменаційної комісії присвоюється відповідний освітній рівень (кваліфікація) і видається державний документ про вищу освіту (кваліфікацію). Дипломні проекти (роботи) зберігаються в бібліотеці вищого навчального закладу протягом п'яти років, потім списуються в установленому порядку.

Тематика магістерських робіт, як у випадках із курсовими, бакалаврськими і дипломними роботами, затверджується на кафедрі, проте набирає сили магістерська тема кожного студента тільки після затвердження за його заявою та рішенням кафедри на засіданні вченої ради факультету.

Виконання і захист магістерської роботи має таку послідовність:

1. Обрання теми.
2. Визначення наукового керівника.
3. Затвердження теми магістерської роботи та наукового керівника.
4. Складання плану, визначення мети та завдань магістерської роботи.
5. Організація виконання дослідження і оформлення його результатів.
6. Рецензування роботи.
7. Проведення обговорення магістерської роботи, допуск до захисту.
8. Подання роботи до захисту в ДЕК за два тижні до захисту.
9. Організація захисту магістерської роботи та її оцінювання.

При оцінці магістерської (випускної кваліфікаційної) роботи беруться до уваги такі уміння магістра: формулювати мету і завдання дослідження; складати план дослідження; вести бібліографічний пошук із застосуванням сучасних інформаційних технологій; використовувати сучасні методи наукового дослідження, модифікувати наявні і розробляти нові методи, враховуючи завдання конкретного дослідження; обробляти отримані дані, аналізувати та систематизувати їх на базі відомих літературних джерел; оформляти результати досліджень відповідно до сучасних вимог, у вигляді звітів, рефератів, статей.

За правильність результатів і всіх даних, відображених у кваліфікаційній роботі, відповідає її автор – студент. Завершена робота підписується автором і передається науковому керівникові. Після перевірки та схвалення роботи науковим керівником і її попереднього захисту на засіданні кафедри чи науково-дослідної лабораторії магістрант подає роботу разом зі письмовим відгуком наукового керівника завідувачу кафедри на затвердження.

У відгуку наукового керівника повинні бути відображені такі основні положення, як: новизна роботи та рівень її складності, теоретичний і практичний рівень підготовленості студента, його вміння працювати з літературою, самостійність роботи автора і характеристика вмінь дослідника користуватися сучасними методами і засобами досліджень, обчислювальною технікою, ставлення студента до роботи, уміння працювати ритмічно та систематично, його грамотність і наукова дисциплінованість. Текст відгуку має завершуватися висновком про підготовленість студента до самостійної наукової роботи і педагогічної діяльності, можливість подання кваліфікаційної роботи до захисту на засіданні Державної екзаменаційної комісії.

Питання про допуск магістерської роботи до захисту вирішує завідувач кафедри, про що робить відмітки на її титульній сторінці. Після цього, а це має бути не пізніше як за 10 днів до захисту, текст магістерської роботи направляється на зовнішню рецензію. Склад рецензентів затверджується завідувачем кафедри, на якій виконувалася робота. До рецензування можуть бути залучені професори і викладачі інших вищих навчальних закладів або споріднених кафедр, спеціалісти наукових установ і провідні працівники галузі.

Основу змісту рецензії мають складати результати всебічного аналізу та оцінки магістерської роботи з висвітленням таких аспектів, як: відповідність виконаних досліджень завданню кваліфікаційної роботи і встановленим вимогам; актуальність теми; обґрунтованість прийнятих у роботі наукових рішень; повнота огляду наукової літератури, вміння її критичного аналізу; науково-технічний рівень та якість розрахунків, вирішення оптимізаційних завдань, ступінь використання сучасної інформаційної техніки та технологій; наявність зразків, пристроїв, макетів і інших ре-

зультатів діяльності студента, їх технічного рівня; можливість впровадження результатів кваліфікаційної роботи; оцінка стилю викладу та грамотності тексту, відповідність оформлення вимогам; недоліки виконаної роботи; загальний підсумок про те, чи відповідає робота вимогам до магістерських, кваліфікаційних робіт для даної спеціальності та попередня її оцінка за п'ятибальною системою. Рецензент підписує рецензію, зазначивши посаду за місцем роботи та науковий ступінь і вчене звання. Рецензія скріплюється печаткою вищого навчального закладу чи наукової установи. За три дні до захисту робота передається в деканат відповідного факультету для ознайомлення з відгуком і рецензією. Деканат направляє магістерську роботу в Державну екзаменаційну комісію разом із довідкою про виконання студентом-випускником навчального плану.

Захист магістерських робіт проводиться на відкритому засіданні Державної екзаменаційної комісії з числа найдосвідченіших науково-педагогічних працівників із залученням провідних фахівців галузі у складі голови секретаря і трьох членів за умови присутності не менше половини членів її складу при обов'язковій участі в роботі комісії голови. Графік захисту магістерських робіт затверджується ректором вищого навчального закладу.

Процедура захисту включає доповідь студента про зміст роботи, на яку відводиться 15-20 хвилин і яка повинна відбивати зміст дослідження, його мету, завдання, предмет і об'єкт, обґрунтування вибору теми, ступеня її висвітлення в науковій літературі; запитання до автора; оголошення відгуку наукового керівника або його виступ і зовнішньої рецензії фахівця; відповіді студента на запитання членів ДЕК; заключне слово студента та рішення комісії про оцінку роботи. Результати захисту магістерської роботи визначаються на закритому засіданні ДЕК оцінками «відмінно», «добре», «задовільно» і «незадовільно» і оголошуються у цей же день після оформлення протоколів засідання Державної екзаменаційної комісії. Студенту, який захистив магістерську роботу та склав державні екзамени відповідно до вимог освітньо-професійної програми підготовки, рішенням Державної екзаменаційної комісії присвоюється відповідний освітній рівень (кваліфікація) і видається державний документ про освіту (кваліфікацію магістра). Випускники магістратури, що за підсумками навчання отримали диплом із

відзнакою, можуть рекомендуватися Вченою радою вищого навчального закладу для вступу до аспірантури.

Текст кваліфікаційної роботи має складати для магістрів природничо-математичного характеру 70-90 друкованих сторінок, а для гуманітарного циклу – до 120 друкованих сторінок. Магістерська робота зберігається у бібліотеці вищого навчального закладу впродовж 5 років. За магістерськими роботами зберігається статус авторського права.

Виконуючи науково-дослідну роботу в системі навчально-виховного процесу, студенти оформляють реферати, виступи на семінарах чи конференціях, наукові статті, інформації, аналітичні записки тощо. У вступі таких наукових робіт мають бути подані обґрунтування актуальності теми, її особливості і значущість у контексті відповідної галузі науки і практики. У розділі 1 наводяться основні теоретичні, експериментальні дослідження з теми. Тут також подається перелік основних аспектів проблеми, що раніше розглядалися вченими, визначаються недостатньо досліджені питання, з'ясовуються причини їх недостатньої розробленості або не розробленості. У розділі 2 (або кількох наступних розділах) робиться поглиблений аналіз сучасного стану процесу, події або явища, розкривається тлумачення основних поглядів і позицій проблеми. Особлива увага приділяється виявленню нових ідей і гіпотез, експериментальним даним, новим теоріям, концепціям, методикам вивчення проблеми, практичного досвіду та висловлення власної думки щодо перспектив розвитку досліджуваної теми. У висновках подаються узагальнені підсумки, ідеї, думки, оцінки та пропозиції автора.

До списку літератури і джерел включаються публікації, які були використані і на які зроблені посилання автора у рефераті. Найбільш цінуються праці, опубліковані останнім часом та вперше використані джерела. В додатках наводяться таблиці, схеми, діаграми, формули, які можуть істотно доповнити та полегшити розуміння проблеми.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Важинський С. Е., Шербак Т. І. Методика та організація наукових досліджень: навч. посіб. Суми, 2016. 260 с.
2. Кобута С. Й., Кобута Л. П. Пошукова і дослідницька робота в архівах: навчальний посібник для студентів спеціальностей «Історія» і «Політологія». Івано-Франківськ: ПП Курилюк В. Д., 2010. 64 с.
3. Кудінов І. О. Основи наукового цитування. URL: <https://www.donnu.edu.ua/wpcontent/uploads/sites/8/2019/08/Kudinov-I.O.-Osnovi-naukovogo-czitivannya.pdf>
4. Методичні рекомендації з перевірки курсових, дипломних / кваліфікаційних робіт (проєктів), дисертацій, авторефератів дисертацій здобувачів вищої освіти Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка на академічний плагіат. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2021. 19 с.
5. Методичні настанови з підготовки та захисту курсових і дипломних робіт для студентів історичного факультету / [укл.: С. І. Світленко, Ю. А. Святець]. Дніпро: РВВ ДНУ, 2016. 60 с.
6. Остапчук М. В., Рибак А. І., Ванюшкін О. С. Методологія та організація наукових досліджень: підручник. Одеса: Фенікс, 2014. 375 с.
7. Острянюк А. М. Методика наукового дослідження: навчально-методичний посібник для студентів магістратури. Чернігів: НУЧК ім. Т. Г. Шевченка, 2020. 32 с.
8. Оформлення списку бібліографічних посилань до наукової роботи. Гарвардський стиль (Yarvard Referencing Stile) : метод. реком. / [уклад.: В. В. Степко, А. А. Чернявська; Київ. нац. ун-т культури і мистецтв, наук. Б-ка]. Київ, 2018. 11 с.
9. Рибак І. В., Баженов Л. В. Методичні рекомендації до виконання курсової роботи з дисциплін «Історія», «Політологія». Кам'янець-Подільський: Кам'янець.-Поділ. держ. ун-т, інформ.-видав. відділ, 2005. 20 с.
10. Санцевич А. В. Методика исторического исследования. 2-е изд. перераб., доп. / [АН УССР. Ин-т истории; отв. ред. Ф. П. Шевченко]. Киев: Наук. думка, 1990. 212 с.
11. Степанков В. С. Магістерська робота: методичні поради. Кам'янець-Подільський: Кам'янець.-Поділ. держ. ун-т, ред.-видав. відділ, 2017. 52 с.
12. Степанков В. С. Написання і захист бакалаврської роботи: методичні поради. Кам'янець-Подільський: Кам'янець.-Поділ. держ. ун-т, інформ.-видав. відділ, 2005. 42 с.
13. Філінюк А. Г. Методичні рекомендації з написання курсових робіт з написання курсових робіт для студентів історичного факультету. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. Нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2019. 23 с.
14. Юськів Б. М. Методичні поради до виконання дипломних робіт. Рівне, 1999.
15. Швецова-Водка Г. М. Документознавство: слов.-довід. термінів і понять: навч. посіб. Київ: Знання, 2011. 319 с.

ГЛОСАРІЙ

Абстрагування – метод наукового дослідження, який полягає у мисленому виокремленні суттєвих, істотних ознак, аспектів, відношень предмета, процесу, явища.

Аналіз – мислене або практичне розчленування цілого на частини.

Гіпотеза – наукове припущення щодо пояснення явища дійсності, яке потрібно довести на практиці та обґрунтувати теоретично.

Детермінізм – вчення про всезагальний об'єктивний закономірний взаємозв'язок і причинну зумовленість явищ соціоприродного середовища.

Дискурс – організація мовної діяльності (писемної, усної), яка пов'язана з певною проблематикою.

Довідник – довідкове видання прикладного характеру, систематизоване за абеткою назв статей або в іншому систематичному порядку.

Збірник наукових праць – збірник матеріалів досліджень, виконаних у наукових установах, навчальних закладах чи товариствах.

Інструкція – офіційне чи нормативне виробничо-практичне видання, що містить правила регулювання виробничої та суспільної діяльності або користування виробами й (чи) послугами.

Конспект – короткий письмовий виклад змісту книги, статті, лекції тощо.

Конспект лекцій – навчальне видання стислого викладу курсу лекцій або окремих розділів навчальної дисципліни.

Курс лекцій – навчальне видання повного викладу тем навчальної дисципліни, визначених програмою.

Магістерська (дипломна) робота – самостійне дослідження, виконане студентом на завершальному етапі навчання в університеті. Є кваліфікаційним документом, на підставі якого Державна екзаменаційна комісія визначає рівень теоретичної підготовки випускника, його готовність до самостійної роботи за фахом, приймає рішення щодо присвоєння кваліфікації.

Метод – спосіб досягнення мети, сукупність прийомів і операцій теоретичного, практичного освоєння дійсності; спосіб певним чином організованої людської діяльності.

Методика історичного дослідження – спеціальна галузь історичної науки, що розробляє конкретні способи і методи науково-дослідницької роботи.

Методичні рекомендації (методичні вказівки) – навчальне або виробничо-практичне видання роз'яснень з певної теми, розділу або питання навчальної дисципліни, роду практичної діяльності, з методикою виконання окремих завдань, певного виду робіт, а також заходів.

Монографія – наукове видання у вигляді книги, що містить повне дослідження однієї проблеми (теми), яке належить одному чи декільком авторам.

Навчальний наочний посібник – навчальне образотворче видання матеріалів, призначене для сприяння вивченню, викладанню чи виконанню.

Навчальний посібник – навчальне видання, що доповнює або частково (повністю) замінює підручник та офіційно затверджене як таке.

Навчально-методичний посібник – навчальне видання з методики викладання навчальної дисципліни (її розділу, частини) або з методики виконання.

Наочний посібник – видання, зміст якого передається в основному зображальними засобами.

Наука – сфера людської діяльності, функцією якої є вироблення і систематизація об'єктивних знань про дійсність; одна з форм суспільної свідомості.

Наукова праця (реферат, наукова стаття, доповідь і тези конференції тощо) – це кваліфікаційна праця, що містить нове розв'язання важливої наукової проблеми або конкретного наукового завдання.

Наукова проблема – конкретне питання, яке виникає, коли наявних знань не достатньо для вирішення конкретного завдання, і спосіб, за допомогою якого можна здобути відсутні знання, невідомий.

Науковий напрям – сфера наукових досліджень наукового колективу, спрямованих на вирішення значних завдань у певній галузі науки.

Науковий факт – складова наукового знання, що відображає об'єктивні властивості речей та процесів, на основі яких визначають закономірності явищ, вибудовують теорії, формулюють закони.

Підручник – навчальне видання із систематизованим викладом дисципліни (її розділу, частини), що відповідає навчальній програмі та офіційно затверджене.

План – система взаємопов'язаних завдань, що визначають строки, порядок і послідовність виконання програм, окремих робіт, операцій; порядок, послідовність викладу матеріалу.

Поняття – форма мислення, що забезпечує пізнання сутності явищ, процесів, узагальнення їх ознак.

Порівняння – метод пізнання дійсності, покликаний встановити спільні й відмінні параметри між процесами, явищами, об'єктами.

Посібник – видання, призначене для допомоги в практичній діяльності чи в опануванні навчальної дисципліни.

Пояснення – з'ясування особливостей ситуації, розкриття мотивів, причин певних процесів, явищ, подій.

Практикум – навчальне видання практичних завдань і вправ, що сприяють засвоєнню набутих знань, умінь і навичок.

Практичний посібник – виробничо-практичне видання, призначене для практичних працівників для оволодіння знаннями та навиками при виконанні будь-якої роботи, операції, процесу.

Прогнозування – сукупність засобів і прийомів мислення, що дають змогу на основі аналізу ретроспективних, екзогенних (зовнішніх) та ендogenous (внутрішніх) даних, а також їх змін у певному періоді часу вивести судження певної достовірності стосовно майбутнього розвитку об'єкта.

Реферат (*доповідати, повідомляти*) – доповідь на певну тему, що передбачає огляд відповідних літературних та інших джерел; виклад змісту наукової роботи, книжки, статті.

Самостійна робота – навчальна діяльність студента, спрямована на вивчення і оволодіння матеріалом навчального предмета без безпосередньої участі викладача.

Словник – довідкове видання упорядкованого переліку мовних одиниць (слів, словосполучень, фраз, термінів, імен, знаків), доповнених відповідними довідковими даними

Теза (*положення, твердження*) – коротко сформульовані основні положення доповіді, лекції, роботи, повідомлення тощо.

Текст лекцій – навчальне видання з викладу матеріалу певних розділів навчальної дисципліни.

Тема – наукове завдання, що належить до конкретної галузі наукового дослідження.

Теорія (*розгляд, міркування, вчення*) – система достовірних знань про дійсність, яка описує, пояснює, передбачає явища конкретної предметної галузі.

Термінологічний словник – словник термінів і визначень певної галузі знання.

Тлумачний словник – мовний словник, що пояснює значення слів певної мови, дає граматичну, стилістичну характеристики, приклади застосування та інші відомості.

Хрестоматія – навчальне видання літературно-художніх, історичних та інших творів чи уривків з них, які є об'єктом вивчення.

Цитата (*наводжу, проголошую*) – буквально відтворені фрагменти чужої промови чи статті для підтвердження власного погляду, полеміки з цитованим автором.

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

НАВЧАЛЬНЕ ЕЛЕКТРОННЕ ВИДАННЯ

ФІЛІНЮК Анатолій Григорович,
доктор історичних наук, професор кафедри історії України
Кам'янець-Подільського
національного університету імені Івана Огієнка
КЛІЩИНСЬКИ Павло Володимирович
кандидат історичних наук, старший викладач кафедри
історії України Кам'янець-Подільського
національного університету імені Івана Огієнка

МЕТОДИКА НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ З ІСТОРІЇ ТА ПОЛІТОЛОГІЇ

**НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК ДЛЯ СТУДЕНТІВ І МАГІСТРАНТІВ
СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ «ІСТОРІЯ» І «ПОЛІТОЛОГІЯ» ДЕННОЇ
І ЗАОЧНОЇ ФОРМ НАВЧАННЯ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ**

ЕЛЕКТРОННЕ ВИДАННЯ

Підписано 3.10.2023. Формат 60x84/16. Гарнітура «Cambria».
Об'єм даних 1,37 Мб. Обл.-вид. арк. 6,7. Зам. № 1061.

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.
Свідоцтво серії ДК № 3382 від 05.02.2009 р.

Виготовлено в Кам'янець-Подільському національному
університеті імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.